

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Egy új cseremiszi régészeti és néprajzi kiadványsorozat

(Археология и этнография Марийского края 1—6)

Cseremiszföld régészeti kutatásának kezdete — csakúgy, mint Oroszország szomszédos területeié — a múlt század végére tehető. E vidék régészeti emlékeit először A. P. Szmirnov összegezte,¹ majd 1960-ban jelent meg a Mari Autonóm Köztársaság régészeti lelőhelykatasztere.² Az 1930-ban alapított Cseremiszi Tudományos Kutatóintézet 1956-ban hozta létre a cseremiszföldi régészeti expedíciót (Марийская археологическая экспедиция), amelynek az első években a kazanyi A. H. Halikov, majd később az intézet munkatársa G. A. Arhipov lett a vezetője. Az évről évre jelentős ásatásokat végző munkaközösség 1960 és 1966 között eredményeiről három kötetet tett közzé,³ emellett több monográfiában és gyűjteményes kötetben értékelték az előkerült leletanyagot,⁴ s évenként rövid jelentésekben is számot adtak tevékenységükről.⁵ 1976-ban G. A. Arhipov a széles olvasóközönségnek szánt, de tudományos alapossággal megírt könyvében összegezte a 70-es évek közepéig napvilágra került leletanyagot az őskőkortól a 18. századig.⁶

Az utóbbi két évtizedben különösen megnőtt a régészeti emléktanyag jelentősége a cseremiszi etnogenezis kutatásában. Nyen szempontú értékelésre korábban O. N. Bader⁷ és A. P. Szmirnov⁸ kerített sort, a már lényegesen

¹ А. П. Смирнов, Археологические памятники на территории Марийской АССР и их место в материальной культуре Поволжья. Козмодемьянск 1949.

² Г. А. Архипов—А. Х. Халиков, Материалы к археологической карте Марийской АССР. Йошкар-Ола 1960.

³ А. Х. Халиков, Материалы к изучению истории населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья в эпоху неолита и бронзы. Труды Марийской археологической экспедиции, том I. Йошкар-Ола 1960; Железный век Марийского края. Ред. Г. А. Архипов. Труды Мар. арх. экп., том II. Йошкар-Ола, 1962; А. Х. Халиков—Т. В. Лебединская—М. М. Герасимова, Пепкинский курган. (Абашевский человек.) Труды Мар. арх. экп., том III. Йошкар-Ола 1966.

⁴ A legfontosabbak: А. Х. Халиков—Е. А. Безухова, Материалы к древней истории Поволжья. Горький 1960; А. Х. Халиков—Е. А. Халикова, Васильсурское поселение эпохи бронзы. МИА 110. (Москва—Ленинград 1963) 239—268; А. Х. Халиков, Памятники абашевской культуры в Марийской АССР. МИА 97. (Москва 1961) 157—241; В. Ф. Генинг, Азелинская культура III—V вв. Вопросы археологии Урала, 5. Свердловск — Ижевск 1963; А. Х. Халиков, Древняя история Среднего Поволжья. Москва 1969.

⁵ E beszámolók korábban főként a joskar-olai kutatóintézet kiadványában (Труды Марийского научно-исследовательского института языка, литературы и истории), 1965-től pedig az évenként rendszeresen megjelenő Археологические открытия года с. moszkvai kiadványban látnak napvilágot.

⁶ Г. А. Архипов, Марийский край в памятниках археологии. Йошкар-Ола 1976.

⁷ О. Н. Бадер, Древнее Поволжье в связи с вопросами этногенеза мари и ранней историей Поволжья. Советская этнография 1951/2: 15—41.

⁸ А. П. Смирнов, Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА 28. (Москва, 1952) 161—174.

nagyobb mennyiségű régészeti forrásanyag elemzését az 1965-ös joskar—olai konferencia előadói,⁹ majd 1973-ban G. A. Arhipov végezte el.¹⁰

A feltárások egyre növekvő üteme, a múzeumokban mindjobban felhalmozódó közlésre váró leletanyag tette nyilvánvalóan szükségessé, hogy az alkalmi helyi, és a kéziratokkal amúgy is elárasztott központi folyóiratok és egyéb kiadványok mellett többé-kevésbé rendszeresen megjelenő kiadványsorozat induljon. Az alábbi röviden bemutatásra kerülő, „A cseremiszföld régészete és néprajza” címet viselő sorozat a hasonló baskíriai (Археология и этнография Башкирии I—IV. Уфа 1966—1971) és tatár földi (Археология и этнография Татарии I. Казань 1971), kiadványsorozat mintájára szervezhető lehetett. Eddigi hat kötete azonban örömminkre szolgálóan azt sugallja, hogy életerősebb vállalkozás az említettekénél, mivel azok kiadása több mint tíz esztendeje megtorpant. Az egyre gyéribben megjelenő kötetekből ítélve hasonló sors vár a kiválóan szerkesztett, Szverdlovszkban és Izsevszkben megjelenő Вопросы археологии Урала с. régészeti sorozatra is. (1961 és 1975 között 13 kötet látott napvilágot.) 1975 óta ugyancsak hiába várjuk az Археология и этнография Удмуртии I. kötetének követőit is. Pedig a szovjet vidéki intézmények kiadványait több-kevesebb reménnyel csak úgy kísérheti figyelemmel a nemzetközi kutatás, ha tematikus sorozatokba szerkesztve jelennek meg. Az alkalmi, zömmel igen vegyes tematikájú tanulmánykötetekről jószerint csak a szakirodalmi utalásokból lehet tudomást szerezni. (Beszerzésük — sajnos — így is, úgy is szinte a lehetetlennel határos.)

I. Az új cseremiszföld kiadványsorozat rendszeresen, egy esztendő kihagyásával évente jelent meg eddig. Első kötetének dolgozatai a cseremiszföld ősi és mai népi és kulturális változásainak kérdéseit boncolgatják (Древние и современные этнокультурные процессы в Марийском крае. Йошкар-Ола 1976. 174 l.). E dolgozatok közül — s a későbbi kötetek esetében is így járok el — illetékeségemnél fogva elsősorban a régészeti témájúakat ismertetem.

E kötet élén G. A. Arhipov áttekintése áll az említett cseremiszföldi régészeti expedíció húsz évet felölelő munkájáról (1956—1975). Ezt A. H. Halikovnak az 1973-ban Helsinkiben tartott előadása követi a cseremiszföld nép etnogenezisének alapvető mozzanatairól a régészeti emlékek alapján. Jól áttekinthető lelőhelytérképekkel kísért gondolatmenetének sarkalatos pontja, hogy a mai cseremiszföld ősi lakossága az újkőkortól kezdve többnyire a Volga—Káma vidéki és a felső-volgai nagy műveltségi (és bizonyára népi) egységek határzónájában élt. Az újkőkorszakban (i. e. III. évezred) a volga—kámái és a fésűs-gödröcskés, a bronzkorban pedig (i. e. II. évezred második fele) a kazányi és a pozdnyakovói műveltségek érintkezési területe ez. A kora vaskorban (i. e. 8—3. sz.) lényegében az egész cseremiszföld a Káma vidékén kialakult ananyinói kultúra része. Időszámításunk kezdete körül a Vetluga torkolatvidéke a Volga jobbparti gorogyeci műveltség vonzáskörébe kerül.

⁹ Происхождение марийского народа. Ред. Г. А. Архипов—Д. Е. Казанцев. Йошкар-Ола 1967. Ismertetése: Szij E.: НуК 71 (1969): 461—465.

¹⁰ Г. А. Архипов, Марийцы IX—XI вв. Йошкар-Ола, 1973. A temetők anyagának első őstörténeti szempontú összegzése: С. Goriounova, Matériaux pour la caractéristique des nécropoles mariennes (Tshérémiszes). Eurasia Septentrionalis Antiqua 4 (1929): 321—331. — A cseremiszföld néptörténet a néprajz szemszögéből: К. И. Козлова, Очерки этнической истории марийского народа. Москва 1978. Ismertetése: Szij E.: НуК 83 (1981): 209—214.

(Ez utóbbi műveltség népessége zömmel az ősmordvinokkal azonosítható.) A 3—5. században ismét megerősödik a kámai—vjátkai eredetű (azelinói) népesség beáramlása.¹¹ Halikov — A. P. Szmirnovval és G. A. Arhipovval szemben — úgy véli, hogy a cseremisiz nép kialakulásában a Káma vidékiekkel rokon ananyinói—azelinói népelemek játszották a döntő szerepet, a gorogyeci hatás csupán a hegyi cseremiszek kialakulási területén figyelhető meg s végső soron ezzel magyarázható a hegyi és mezei cseremiszek közti nyelvi és kulturális különbség.¹²

Halikov cikkéhez kapcsolódva G. A. Arhipov a gorogyeci és azelinói népelemek kölcsönhatását vizsgálja a cseremisiz népalakulás szemszögéből, s lényegében az előbbihez hasonló véleményre jut, csupán valamivel jelentősebbnek véli a déli gorogyeciek szerepét.¹³ Hangsúlyozza, hogy e két ősi népesség kölcsönhatása igen erős volt, ami a leletanyag jellegének „kevert” voltában nyilvánul meg. A 4—6. századi cseremiszföldi temetőekben megfigyelt részleges lovastemetkezésekben¹⁴ szarmata hatást lát a szerző. (Csak-hogy ennek ellene szól, hogy a szarmatákra nem jellemző ez a temetkezési szokás.)

G. A. Arhipov és V. Sz. Patrusev cikkében az 1969 és 1975 között végzett cseremiszföldi régészeti kutatásokról kapunk áttekintést. A fenti kérdések szempontjából különösen fontos a 925 síros korábbi ahmilovói, i. e. 8—6. századi ananyinói temető feltárása, amelynek teljes közlése a közelmúltban jelent meg,¹⁵ valamint az addig ismeretlen 12—13. századi cseremisiz temetők feltárása. (Korábban ti. az ismert 9—11. századi és a későközépkori temetők közti átmenet kérdése tisztázatlan volt.) G. A. Szepejev a cseremiszek XX. századi etnikai változásairól, V. D. Sarov pedig a cseremisiz falusi lakosság körében is egyre emelkedő számú, etnikai tekintetben vegyes házasságokról ír.

¹¹ E műveltségekről összefoglalóan l.: Fodor I.: Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. ArchÉrt. 98 (1971): 253—263; Uő: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. RégFüz. 2/12 (1973): 47—62; Zaicz G. Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig. NyK 77 (1975): 270—284; Kürti B. Közép Eurázsia a mezolitikumtól az i. sz. III—IV. századig. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I.: Szerk. Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna-Tas A. (Budapest 1976) 24—84.

¹² Halikov ezen állásfoglalásából félreérthetetlenül következik, hogy származásukat tekintve a cseremiszek közelebb állnak a permiekhez, mint a mordvinokhoz, s régészetileg nem mutatható ki a volgai finn „őshaza”. L. még erről turkui elbádatását: A. X. Халиков, О структуре археологических культур восточно-европейских финно-угров в I тысячелетии н. э. СQuintIFU Pars VIII. (Turku 1981) 357—363. Vö. Fodor I.: Arch Ért. 108 (1981): 104. A volgai alapnyelv létének nyelvészeti szempontú tagadását l. Bereczki G., Cseremisiz (mari) olvasókönyv. 2. kiad. (Budapest 1974) 5; Uő: Существовала ли праволжская общность финно-угров? Acta Ling. 24 ((1974): 81—85; D. Gheno, Megjegyzések a mordvin és a cseremisiz közti grammatikai egyezésekről. NyK 83 (1981): 114—121. A nyelvészeti és régészeti érveket egymással szembeesítve tárgyalja a kérdést: Klima L., A mordvinok és a cseremiszek etnogenezeise nyelvészeti és régészeti adatok alapján. XVI. Országos Tudományos Diákkonferencia. Humán Tudományok Szekciója. (Budapest 1983) 139—140. — Jelen ismereteink alapján a régészeti leletek valóban nem támogatják a volgai finn „őshaza” feltevését. Nagyon valószínűnek tartható, hogy az i. e. II. évezred közepe (a volozsovi kor) után e két nép ősei nem éltek szorosabb közösségben.

¹³ Erről l. még: Г. А. Архипов, Марийско-удмуртские связи (к вопросу об азелинском компоненте в марийском и удмуртском этносе). In: Материалы по этногенезу удмуртов. (Ижевск 1982) 63—71.

¹⁴ Vö. Uő: Захоронения с конем I тысячелетия н. э. в Марийском Поволжье. In: Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. (Москва 1978) 172—180.

¹⁵ В. С. Патрушев—А. Х. Халиков, Волжские ананьинцы (Старший Ахмыловский могильник). Москва 1982.

2. A második kötet teljes egészében régészeti témájú, a rézkori voloszovói és a koravaskori ananyinói műveltség kérdéseivel foglalkozó dolgozatokat tartalmaz (Из истории и культуры волосовских и ананьинских племен Среднего Поволжья. Йошкар-Ола 1977. 176 l.). A kötet első két tanulmányában G. A. Arhipov és V. V. Nyikityin egy-egy késővoloszovói (i. e. II. évezred közepe) település ásatási eredményeit ismerteti. Az Ursumka falu mellett négy, átjáróval összekötött, félig földbeásott, jellegzetes voloszovói lakóház került elő. A főként fésűs pecsétlővel díszített felületű edények és kőeszközök mellett különös figyelmet érdemel az a kb. 200 db öntőmintatöredék, továbbá öntvénymaradványok és salakdarabok, amelyek kétségkívül bizonyítják, hogy a voloszovói finnugor lakosság déli (bizonyára ósiráni nyelvű) szomszédaitól elsajátította a fémművesség ismeretét. Az ahmilovói II. számú településen nyolc, az előbbiekkal azonos típusú lakóházat tártak fel. (Mindkét dolgozat értékét erősen csökkentti, hogy a lakóházak alaprajzait igen kis méretű, erősen sematikus ábrákon közlik a szerzők, amelyeken például lehetetlen a tetőt tartó ágafák nyomait a számtalan egyéb rendeltetésű gödörtől elkülöníteni, s így a szövegben leírottakat nem lehet az ábrákon sem követni, sem pedig ellenőrizni.)

V. Sz. Patrusev a cseremiszföldi ananyinói állatábrázolásos bronz-éktípusokról és fegyverekről értekezik, sajnos majdhogynem kivehetetlen, apró rajzokon mutatva be az impozáns leleteket.

E. N. Csernih és Sz. V. Kuzminih a voloszovói telepeken talált fémtárgyak kémiai vizsgálatának eredményeit közli. Megállapításuk szerint a voloszovóiak a Középső Volga és a Káma alsó szakaszának vidékén található réztartalmú homokkővet használták nyersanyagként, bár e településeken érc- és salaknyomokat eddig nem találtak. (Kivéve talán az előbb említett ursumkai leletet.) Az utóbbi szerző ezt követően alapos dolgozatban tekinti át az ananyinói bronzművességet, az öntés és fémmegmunkálás formáit, az erre utaló leleteket, felsorolja a temetőkben talált kovács-sírokat. A. G. Petrenko egy-egy tanulmányban a voloszovói és az ananyinói településeken előkerült állatcsontok vizsgálati eredményeit közli. A voloszovóiaknál még nem mutathatók ki háziállatok, az ananyinóiaknál viszont ezek csontjai teszik ki a leletek túlnyomó többségét. A vaskori népesség főként sertést, lovat és szarvasmarhát tartott.

3. A harmadik kötet a szakirodalomban oly sok vitát kavart voloszovói műveltséggel foglalkozó dolgozatokat közül (Лесная полоса Восточной Европы в волосовско-турбинское время. Йошкар-Ола 1978. 208 l.). A kötet megjelenését az tette aktuálissá, hogy a Mari ASzSzK területén eddig 120 voloszovói település került elő, amelyek közül jónéhányat ásatással is megvallattak. Többségük azonban a tervezett csebokszári víztározó területén van, így feltárásuk meggyorsítása elengedhetetlen feladat.

A bevezető tanulmányban A. H. Halikov a műveltség kutatásában elért legfontosabb eredményeket foglalja össze, s felvázolja a megoldásra váró feladatokat. Úgy véli, egyre bizonyosabb, hogy az i. e. III. évezred végén kialakult, s a későbbiekben a Baltikumig elterjedő műveltség létrehozói a Volga-Káma vidéki finnugorok voltak. Kérdéses azonban, hogy a későbbiekben beszélhetünk-e a Kámától a Baltikumig húzódó egységes voloszovói műveltségről, avagy több rokon kultúrát kell e területeken feltételeznünk. G. A. Arhipov a cseremiszföldi voloszovói települések kutatásának történetét

tekinti át, majd V. V. Nyikityin a Középső Volga vidékén feltárt településeken tett megfigyelések és a leletanyag alapján jellemzi a műveltséget. Részletesen taglalja az edényművesség időbeli változásait, az ékítmények, munkaeszközök alakját, a lakóházak meglehetősen egységes formáját. Hangsúlyozza, hogy a voloszovói lakosság gazdálkodásában az előző korhoz viszonyítva két alapvető változás figyelhető meg: a fémművesség kialakulása és a földművelés kezdetleges formáinak megjelenése, amire az orsógombok és az őrlőkövek alapján lehet következtetni. A műveltség jellegzetes színtöltjét alkotják a kovából és csontból készült állatfigurák, valamint az edények palástján ábrázolt vízimadarak. Ez utóbbiak szinte napjainkig fellelhetőek több finnugor nép, köztük a cseremiszek díszítőművészetében is.

G. A. Arhipov és V. V. Nyikityin a rutkinói voloszovói település ásatásáról számol be, ahol öt ház került elő. Ezt követően V. Sz. Patrusev a jurinói és a koksájszki telepek feltárását ismerteti. Az előbbin előkerült lakóház különlegessége, hogy a $9,6 \times 6,4$ méteres félig földbeásott épület bizonyára többosztatú volt.

V. P. Tretyakov a voloszovói műveltség felbomlásával s ennek lehetséges néptörténeti következményeivel foglalkozik dolgozatában. Úgy véli, hogy az i. e. II. évezred közepén a Középső Volga vidékére jelentős létszámú déli, steppei származású népcsoport vándorolt (a gerendasíros műveltség lakossága), akik a helyi voloszovóiakat innen elűzték vagy asszimilálták. A kialakuló volga—kámái kazányi és volga—okai pozdnyakovói bronzkori műveltség (mindkettő időrendje: i. e. II. évezred közepe — i. e. 8. sz.) lakosságát tehát zömmel e déli népcsoportok alkották, akik bizonyára ősiráni nyelvűek lehetnek. A finnugorság a szerző nézete szerint tehát a bronzkorban eltűnik erről a vidékről, s majd csak az i. e. 8. századtól a vaskori ananyinói műveltség népességének képében jelenik meg újra. Úgy vélem azonban, hogy a szerző következtetései aligha fogadhatók el. Igaz ugyan, hogy a jelzett bronzkori kultúrák leletanyagában és lakosságuk temetkezési szokásaiban a korai időszakban (az i. e. II. évezred harmadik negyedében) igen sok gerendasíros elemet találunk, ezek azonban (az északra vándorolt déli eredetű lakossággal egyetemben) eltűnnek az ezredforduló tájékán, aminek számos régészeti jele van. A finnugor lakosság tehát csak egy időre szorul vissza szállásterületének déli sávjából a voloszovói kor után, a későbronzkorban visszavonulásra kényszeríti a déli jövevényeket.¹⁶

L. A. Nagovicin a Vjatka középső szakasza mentén feltárt Arkul III⁶ nevű, R. Sz. Gabjasev és P. N. Sztárosztin pedig az Ik—Bjelaja folyóközben feltárt voloszovói és a velük egykorú turbinói településekről számol be. A sort M. F. Obigyennov folytatja a Bjelaja alsó szakasza mentén feltárt telepek ismertetésével. I. B. Vasziljev a Kujbisev környéki Volga vidék újkőkori és bronzkori emlékanyagának elemzése kapcsán megjegyzi, hogy a voloszovói finnugor lakosság egyes csoportjai az i. e. III. évezred első felében e déli vidékekre húzódhattak. Feltevése azonban időrendi okok miatt elfogadhatatlan, hiszen az eddig ismert legkorábbi voloszovói leletek nem keltezhetőek ugyanezen évezred végénél korábbi időre.

D. E. Kazancev a voloszovói műveltség népességének nyelvi hovatarozásáról írott dolgozatában a régészeti és nyelvtörténeti elképzelések egyez-

¹⁶ Vö. Fodor I., Vázlatok . . . 27.

tetésére tesz kísérletet. Úgy véli, hogy az i. e. II. évezred turbinói és gorbunovói műveltség lakosságában az ugorokat sejthetjük. A magyarság ősei szerinte a Káma középső és felső szakasza mentén éltek, tőlük északra, zömmel a Vicsegda és Pecsora völgyében pedig a vogulok és osztjákok elődeinek szállásterülete lehetett. Az ugorok egy része (a gorbunovóiak) az Urál hegység keleti oldalán élt. A voloszovóiakban a finn-permi ág népességét sejthetjük, s e műveltség felbomlása az i. e. II. évezred közepén a kazányi és a pozdnyakovói kultúrára e közösség felbomlását szemlélteti. Kazancev elgondolása azonban több ponton is erősen vitatható. A turbinói műveltség területén például nem beszélhetünk a termelőgazdálkodás elterjedéséről¹⁷ s így magyarázat nélkül marad többek között az ugor nyelvek ugor kori lovasterminológiája. Az ugor szállásterület felvázolásánál a szerző egy sor elhibázott nyelvészeti elgondolásra is épít (pl. az állítólagos Káma vidéki magyar eredetű víznevekre, vagy a magyar *méh* szó életföldrajzi jelentőségére¹⁸), ami ugyancsak erősen meggyengíti feltevésének erejét. Cikkének legfőbb tanulsága az, hogy a régészeti és nyelvtörténeti adatok egybevetésénél jóval körültekintőbben kell eljárunk. Végezetül V. V. Nyikityin dolgozata zárja a cikkek sorát, amelyben a voloszovóiaknál korábbi, ún. fésűs-gödröcskés kerámia kultúrájába tartozó település feltárásáról számol be. E műveltség népessége későbbben zömmel a voloszovóiakba olvadt.

A kötet tanulmányai magas színvonalon összegzik a finnugor őstörténet szempontjából kulcsfontosságú voloszovói műveltséggel kapcsolatos újabb régészeti eredményeket. Ez a rendkívül bonyolult időszak két ponton válik — főként a régészeti kutatások nyomán — egyre világosabbá: a finnugorság ekkor népesítette be Kelet-Európa erdős övezetének jelentős részét a Kámától a Baltikumig, s ekkor ismerkedett meg déli szomszédainak hatására a termelőgazdálkodás néhány elemével és a fémművességgel.

4. A negyedik kötet cseremiszföld gazdaságtörténetének köréből közül dolgozatokat (Из истории хозяйства населения Марийского края. Йошкар-Ола 1979. 154 l.). G. A. Arhipov előbb a termelőgazdálkodás kialakulásával kapcsolatos szovjet régészeti szakirodalmat tekinti át, második dolgozatában pedig az i. e. I. évezred közepére keltezhető, a kézműiparral kapcsolatos régészeti leleteket ismerteti. (Két kovácsműhely a szomovói telepen, kovács és bronzöntő sírja az ahmilovói és rozsgyesztvenszkojei temetőben.) V. V. Nyikityin a voloszovóiak termelő gazdálkodásának sokat vitatott kérdéseit boncolgatja. A korszak új eszközei közül a kőkapákat földművelő szerszámnak véli. T. B. Sikajeva a 14—16. századi települések földművelő eszközanyagát mutatja be, majd az ezt követő néprajzi dolgozatok a 16—17. századi utazóknak a mezei cseremiszek gazdálkodásáról írott feljegyzéseivel, a mezei cseremiszek hagyományos földművelésével, a 19. századi paraszti háziiparral, a cseremiszméhészet történetével és a földműveléshez fűződő hiedelmekkel foglalkoznak. Végezetül G. A. Fjodorov-Davidov a finnugor régészet kiválóságának, az 1974-ben elhunyt A. P. Szmirnovnak bibliográfiáját közli (vö. ArchÉrt. 102: 134).

¹⁷ Uo. 16—17.

¹⁸ Vö. Uó: Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről. MTA II. Oszt. Közl. 26 (1977): 282—285.

5. Az ötödik kötetben a cseremisiz anyagi és szellemi műveltséggel foglalkozó tanulmányok kaptak helyet (Материальная и духовная культура марийцев. Йошкар-Ола 1981. 208 l.). G. A. Szepejev a cseremisiz néprajzkutatás jelen állásáról ad áttekintést az első dolgozatban, majd G. A. Arhipov és V. V. Nyikityin az 1976—80-as régészeti feltárásokról számol be. G. A. Arhipov a cseremiszek embertani vizsgálatának történetét tekinti át. Őstörténeti szempontból figyelemre méltó, hogy a cseremiszek mai embertani alkata nagyjából a 4—6. századig követhető időben visszafelé. A régebbi korokból származó embertani leletanyag alaposabb vizsgálata a jövő feladatai közé tartozik. Ugyanő és V. V. Nyikityin számol be a mazani voloszovói település ásatásáról.

Két dolgozat foglalkozik a cseremiszek temetkezési szokásaival és lélekhitével, amely kérdéseknek Beke Ödön is nagy figyelmet szentelt egykor. N. Sz. Popov a 19. századi és a 20. század eleji tudósítások alapján ad számot a cseremiszek temetkezési szokásairól, amelyek — bár a lakosság zömét a 18. század közepére keresztény hitre térítették — igen sok pogány elemet őriztek meg. A cseremiszeknél ekkor még világosan kimutatható — csakúgy, mint a legtöbb rokonnépnél és a honfoglaló magyarságnál is¹⁹ — a kettős lélekhit. T. B. Sikajeva a 16—17. századi cseremisiz temető feltárásakor tett megfigyelések alapján vázolja fel a halottas szokásokat. Dolgozatából kiviláglik, hogy e késői temetők valóban fontos összekötő láncszemek a régészet és néprajz között, feltárásuk és közzétételük ezért a cseremiszföldi régészeti kutatás egyik igen fontos feladata.

A kötet többi, néprajzi tanulmányában a faluközösségek és a pogány vallási közösségek szerepéről, a hegyi cseremiszek hagyományos földműveléséről és ruházatáról, a mezei cseremiszek táplálkozási szokásairól, valamint a nők családbéli helyzetéről olvashatunk.

6. A legutóbb megjelent hatodik kötet tanulmányai település- és háztörténeti témájúak (Поселения и жилища Марийского края. Йошкар-Ола 1982. 192 l.). G. A. Arhipov a Vetluga és a Gorkij környéki Volga vidék településeinek feltárása alapján e terület legkorábbi szláv lakosságának nyomát kísérel meg felderíteni. A 12. század közepétől, Gorodok orosz város alapításától kezdődően jelennek meg errefelé a szláv települések, s az orosz kolonizáció különösen 1221, Nyizsnyij Novgorod megalapítása után válik intenzívvé. A jellegzetes szláv eszközök és ékítmények ez időtől tűnnek fel a cseremisiz sírokban is. Sajnálatos, hogy a szerző által említett települések jórészt még közöletlenek. Ugyanő és V. Sz. Patrušev közli a kétrétegű (ananyinói és az I. évezred közepi őscseremisiz) ardi települést. V. V. Nyikityin a Barszkie Kuzsevi mellett feltárt voloszovói telepet mutatja be, majd ugyancsak ő és B. Sz. Szolovjov számol be az ugyanitt előkerült bronzkori (i. e. 14—11. sz.) település lakóházairól, s megkísérlik a már lényegében felszíni épület rekonstruálását is. V. Sz. Patrušev a cseremiszföldi későbronzkori (kazanyi és pozdnyakovói) felszíni, bizonyára nyeregtes és féltetes boronaházak régészeti nyomait mutatja be. Végezetül A. G. Ivanov a hegyi cseremiszek 18. századi település-

¹⁹ Dienes I., A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyosságai. Elő-munkálatok a Magyarság Néprajzához 3 (1978): 28—39; Uő: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. Szombathy V. (Budapest 1978) 170—233.

területét rekonstruálja, G. A. Szepejev pedig a cseremiszfalvak szerkezeti sajátosságait vizsgálja.

A röviden bemutatott cseremiszföldi kiadványsorozat az egyetemes finnugor régészeti és őstörténeti kutatás nagy nyeresége. A dolgozatok jelentős része ugyanis olyan átfogó, a finnugor őstörténet egészét érintő kérdésekkel foglalkozik, amelyek a szakemberek széles körének érdeklődésére tarthatnak számot. Természetes, hogy e kötetek munkatársai különös figyelmet szentelnek az őscseremiszek hagyatékaként értékelhető régészeti leleteknek. Számos újabb fontos feltárás eredményét teszik a szakterület közkincsévé. E közleményekben azonban jóval nagyobb figyelmet kellene fordítani a képanyag minőségére, amiről a fentiekben már szót ejtettünk. Az elmondottak alapján úgy vélem, jogos várakozással tekinthetünk az újabb kötetek kiadása elé.

FODOR ISTVÁN

Honti László: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 227 l.

A finnugor hangtan művelőjének megdobbán a szíve (vagy ha szkeptikusabb alkat: magasra szalad a szemöldöke) Honti László új könyve láttán. Nemhiába, hiszen az első szótagi vokalizmus problémája a finnugrisztikának az a sziklája, melyen eleitől fogva nézetek csaptak össze, elmeélek csorbultak ki, melyet kikerülni nem illik, áthágni nagyon nehéz, elhengeríteni pedig talán lehetetlen. Az obi-ugor nyelvek felé pedig Steinitz óta több figyelemmel fordulnak az alapnyelvi vokalizmus kutatói is.

Eppen ezért várták Honti László könyvének megjelenését azok, akiknek a szerző 1975-ben írt kandidátusi értekezése alapján volt némi előzetes ismeretük a munka lényegéről és eredményeiről. A mű a Bibliotheca Uralica sorozat 6. köteteként jelent meg.

A könyv felépítése világos, áttekinthető. Rövid előszó és bevezető után (Vorwort 9–12; Einleitung 13–17) következik az obi-ugor alapnyelv első szótagi magánhangzórendszerének bemutatása (Vokalismus der ersten Silbe der obugrischen Grundsprache 18–25), majd pedig az ősvogul, ill. az ősosztják vokalizmus kialakulásának története (Urobugrisch > Urwogulisch 26–50; Urobugrisch > Urostjakisch 51–103). A szerző külön fejezetben foglalja össze az obi-ugor alapnyelvi magánhangzóváltakozásról vallott nézeteit (Vokalwechsel in der obugrischen Grundsprache 104–108). A befejezésben (Zusammenfassung 109–119) a kvantitatív módszereket is alkalmazza, véleményét statisztikai számításokkal támasztja alá. A szűkreszabott jegyzetanyagot (Anmerkungen 120–122) követi az etimológiák bőséges jegyzéke (Etymologisches Belegmaterial 123–206), melyben 829 szócikk szerepel, ebből a szerző 724-et használt föl kutatásaiban. A szócikkeket az obi-ugrisztikában használatos abc-rendbe sorolta a szerző, s felépítésük is egyezik a könyvbéli ascendens szemléletmóddal: a rekonstruált obi-ugor alapnyelvi tő után az ősvogul majd a mai vogul nyelvjárási adatok, illetve az ősosztják, valamint a mai osztják nyelvjárási adatok következnek. A szerző értekezésében nem közli az etimológiai példaanyagot, csak a szócikkek sorszámainak segítségével utal rá.

A könyvet rövidítés- és irodalomjegyzék zárja (Abkürzungen 207–214; Literatur 215–225). A 227. lapon a szerző néhány, a kézirat nyomdába kerülése után elkészült, s a témával kapcsolatos cikkére hívja fel a figyelmet (Epilog).

A könyv tudománytörténeti visszhangokat keltő címe arra utal, hogy Honti az elődökhöz hasonló célkitűzéssel és módszerrel végzi munkáját. Kutatásaiban azok eredményeire támaszkodik, korrekcióit viszont az eddig legbőségesebb etimológiai anyag valamint az alaktan hangtani tanulmányai alapján teszi meg. Könyvében Steinitz munkáit idézi leggyakrabban. Steinitz osztják és vogul magánhangzó-története (Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin 1950; Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin 1955), számos cikke, valamint kéziratos munkái, melyekkel szerzőnknek szintén volt alkalma megismerkedni, hosszú időre meghatározták az obi-ugor sőt a finnugor vokaliz-

muskutatás irányát is. Honti következetes, szívós kutatómunkával alakította ki saját elméletét. Nem keres olcsó megoldásokat, tételei mellett mindig számos érvt sorakoztat fel, bőséges bizonyító anyagot használ.

A Honti által rekonstruált első szótagi obi-ugor alapnyelvi magánhangzórendszer a következő:

ĩ	ũ	ĩ	ũ
õ	ẽ	õ	ẽ
ã	ã		
ü	ÿ	ü	ÿ
ö	ë	ö	ë
ä	ä		

Ezt összehasonlíthatjuk a steinitzi obi-ugor alapnyelvi magánhangzórendszerrel, mely valójában azonos a VVj. nyelvjárásával, és Steinitz finnugor vokalizmusától csak abban különbözik, hogy rendelkezik a palatális labiális sor négy tagjával is:

ĩ	u	ĩ	ü
	o	e	ö
a	ɔ	ã	õ
ä	õ	ä	õ

Steinitz ősobiugor magánhangzórendszerében a kétféle kvantitású hangok aránya 11 : 4, Hontinál viszont 9 : 8, õ tehát kétszer annyi rövid magánhangzóval számol mint Steinitz. Honti arra törekedett, hogy az obi-ugor alapnyelvi vokalizmusából mindkét nyelv magánhangzóit meg tudja magyarázni, mivel egyiket sem tekinti a másiknál archaikusabbnak, s a fejlődést elsősorban hangváltozások, nem pedig váltakozások eredményének tartja. Az ou. *ũ, *õ felvételét az õsvog. *ü ~ õsoszjtj. *õ megfelelés teszi szükségessé, az ou. *ÿ, *ë segítségével pedig könnyen megmagyarázható az õsvog. *ÿ ~ õsoszjtj. *ÿ, illetve õsvog. *ë ~ õsoszjtj. *ë megfelelés. A vog. *ã ~ õsoszjtj. *ã megfelelést tartalmazó etimológiák esetében nem lehet eldönteni, hogy az obi-ugor alapnyelvben *ë vagy *ã volt, mivel ez a két hang az õsvogulban egybeesett és ä-vé vált, az õsoszjtjában pedig *ÿ × *ë × *ã > *ÿ változás ment végbe.

Az alsó nyelvállású labiálisok (ɔ, õ) Honti szerint csak az õsoszjtják nyelvállapotban alakultak ki egyszerűt nyíltabbá válással (ou. *ũ > õsoszjtj. *u, ill. ä > *õ), másrészt a *k és a *ɣ labializáló hatására (ou. *ã, *i > *õ). Az obi-ugor egység felbomlása után az egész magánhangzórendszerre jellemző változás a rövidülés volt, ennek okait és bizonyítékait megtalálhatjuk az összefoglalásban (110. l.).

Hontinak azonban nem az obi-ugor alapnyelvi magánhangzórendszer rekonstrukciója az egyedüli célja, ez csak alap az õsvogul, illetve az õsoszjtják vokalizmusok kialakulásának megmagyarázásához. Könyve 3. és 4. fejezetében hangról hangra haladva írja le, mi lett az egyes obi-ugor magánhangzókból, milyen feltételek között változtak meg.

Az õsvogulban a középső nyelvállású magánhangzók eltűntek, általában egybeestek a megfelelő alsó nyelvállásúval, az *õ delabializálódott, az *õ és az *ë pedig nyíltabbá vált (*õ > *ẽ, *õ > *ã, *ẽ > *ã, *ë > ä, *õ > õ). Így az õsvogul vokalizmus jóval egyszerűbb két nyílásfokú rendszer:

ĩ	ũ	ĩ	ũ
ã		ã	
ü	ü	ÿ	ÿ
ä		ä	

Az etimológiák tanúsága alapján az alsó, illetve a felső nyelvállású magánhangzók a vogulban konzervatívoknak bizonyultak.

A fentebb említett általános rövidülés az õsvogulban is végbement, mégpedig egy, a szótag nyílt vagy zárt voltától függő hosszú ~ rövid váltakozás eredményeként. A kvantitatív váltakozás a mai déli, keleti és nyugati nyelvjárásokban is megfigyelhető. Az északi nyelvjárásokban éppen azokban a szavakban őrződött meg a hosszú magánhangzó, amelyek részt vesznek a váltakozásban, ezért a szerző ilyen esetekben hosszú magánhangzót rekonstruál az alapnyelvre. Ebben egyezik véleménye Steinitzéval, nem úgy, mint az *ẽ, *ÿ rekonstrukciója esetében, melyet lehetetlennek tart. Egyéb érvek

mellett a jövevénytiszavak segítségét is felhasználja: a tatár *e hanghelyettesítéssel *i-ként került a vogulba.

A magánhangzóváltakozások tekintetében Honti sokkal óvatosabb, mint Steinitz. Szigorúan elkülöníti a szabályos váltakozásokat (Wechsel) a sporadikus ingadozástól (Schwankung). Az ősvogulra a Steinitz által feltételezett váltakozások közül csak a következőket tartja valószínűnek: *ā ~ *ā̄, *d̄ ~ *ā̄, *ī ~ *ī, *ū ~ *ū, *ē ~ *ā̄ (o: *ī ~ *ā̄), *d̄ ~ *ī (o: *ī ~ *d̄), *ā̄ ~ *ē̄ (o: *ī ~ *ā̄).

Az ősosztják magánhangzórendszer Steinitzcel egyezően lényegében Hontinál is azonos a Karjalainen-korabeli VVj. vokalizmussal. Kevesebb rövid és több hosszú magánhangzót tartalmaz mint az obi-ugor alapnyelv, s a kvantitási korreláció is megváltozott, a teljes képzésű magánhangzókkal szemben redukáltak állnak:

ī	u	i	ü
	o	e	ö
a	o	ā	ō
ā̄	ō̄	ē̄	ō̄

A fenti rendszerből hiányoznak az obi-ugor alapnyelvi felső nyelvállású rövidék és az ā̄, viszont megjelentek az alsó nyelvállású labiálisok, az *o és az *ū. A teljes képzésű magánhangzók a megfelelő hosszúból alakultak, illetve a megfelelő zártak nyíltabbá válásával. Így egy szinte teljes, három nyílásfokú, négyosztályos magánhangzórendszert kaptunk, melyből csak az ē̄ hiányzik.

A recenziert csak az gondolkoztatja el, hogyan lehetséges az, hogy az obi-ugor alapnyelvi vokalizmus, mely a mai obi-ugor nyelvknél közelebb áll az alapnyelvihez, mind az ősvogul, mind az ősosztják magánhangzórendszerénél gazdagabb akkor, amikor az újabb kutatások fényében hajlamosak vagyunk a finnugor magánhangzórendszert igen egyszerűnek látni (egyféle kvantitás, hat, esetleg nyolc vokális). A finnugor hangtörténetben tehát eszerint egy erőteljes differenciálódási folyamatot az obi-ugor egység (ha volt ilyen) felbomlása után újabb egyszerűsödés következett. A gazdag magánhangzórendszerből valóban könnyen meg lehet magyarázni („ohne Schwierigkeiten zu erklären” 109. l.) az egyszerűbb ősvogul, illetve ősosztják vokalizmust, de hogyan hozható ez összhangba a távolabbi múlt tényeivel? A szerző jelen műve keretei között ezzel nem foglalkozhatott, egy következő lépésben viszont nyilván szembenéz a kérdéssel.

A keleti osztják paradigmaticus magánhangzóváltakozás okait kutatva Honti arra az eredményre jutott, hogy annak a kiindulópontja a birtokos személyragozás egyes számú birtokra vonatkozó sora volt, ahol is a személyjelek magánhangzói a horizontális (nyelvállás szerinti) magánhangzóharmonia szerint igazodtak a többi vokálishoz. Ezt azonban egy disszimilációs folyamat követte, mely talán az igeragozásban az -a/-ā jeles alakokban erősödött meg: ezekben a többi alsó nyelvállású magánhangzó felső nyelvállásúvá váltakozik. A kétféle folyamat egymás után vagy talán egyidőben hatott egymásra, és analógiás úton került át egyik kategóriából a másikba. A kissé nehézkesnek tűnő magyarázatot kiegészíti a derivációs magánhangzó-váltakozás bemutatása, ahol szintén alsó nyelvállású ~ felső nyelvállású váltakozással találkozunk.

A keleti osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozás kialakulását elősegítette az az obi-ugor eredetű váltakozás, melyet Honti az ún. tematikus igékben (a múlt idő -s jele előtt ősvog. *ā ~ ősosztj. *a magánhangzóval bővülő tövű igékben) fedezett fel. A szerző az obi-ugor alapnyelvre egyedül ezt a váltakozást tekinti bizonyíthatónak. A témamagánhangzó nélküli töben ou. *ō (> ősvog. *ā, ősosztj. *o) volt, a magánhangzós töben pedig ou. ā (> ősvog. *ā, ősosztj. *ā). Ez a váltakozás leginkább a tavadai vogulban őrződött meg fonetikai váltakozásként, a keleti osztjákban pedig morfológiai funkciót is kapott. Honti elméletének egyetlen gyenge pontja az, hogy a tematikus igék száma igen kicsi, az obi-ugor alapnyelvben mindössze néhány tucat lehetett, így nehezen elfogadható, hogy egyedüli kiindulópontja lett volna egy ilyen fontossá vált hangtani jelenségnek.

Honti nem tekinti eredményeit végleges megoldásnak („Es mag sein, daß in Zukunft einige Feststellungen dieser Arbeit modifiziert oder sogar anders formuliert werden müssen” 119. l.). Ha valóban vannak téves, illetve korrekcióra szoruló megállapításai, akkor ez nem a szerző hibája, inkább módszerének korlátaira irányítja a figyelmet. Megállapításainak kétségtelen bizonyítéka az lenne, ha más módszerrel is erre az eredményre jutnának. Ezen a szinten az összehasonlító hangtörténet, az általános fonológia, a nyelvtipológia és az areális nyelvészet módszereinek komplex alkalmazása hozhatna pontosabb eredményeket. Ennek lehetőségét csillantotta meg nemrégén P. Tólos Endre kéziratosa bölcsészdoktori értekezésében (A történeti rekonstrukció és a természetes fonológia. Budapest 1982).

Maga a szerző hívta fel figyelmemet a kötetben található néhány értelemzavaró sajtóhibára:

- A 25. lapon az ósvogul mássalhangzórendszerben *š* helyett *é* a helyes;
 44. lap, 19. sor: **j* helyett **γ* a helyes betű;
 48. lap, utolsó sor helyesen: des unbestimmt Imperativs;
 52. lap, 11. sor helyesen: dieser Vokal nach **ü* am häufigsten war ...;
 108. lap, 7. sor helyesen: mit der Terminologie ...

Valamint:

49. lap, 2. sor: a hivatkozott lapszám helyesen 372.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy Honti László munkájának vitathatatlan értéke és eredményei mind a dobogó szívű, mind a ráncolt homlokú nyelvészt arra készítetik, hogy a kötetet annak áttanulmányozása után elismerő bólintással a könyvespolcon egy könyven elérhető helyre állítsa.

CSEPREGI MÁRTA

Honti László: Nordostjakisches Wörterverzeichnis

Studia Uralo-Altaica 16. Szeged 1982. 211 l.

Egy jelentős — nyelvtörténeti gyanánt felfogható — osztják szótári művel gyarapodott a szegényesnek ugyan nem mondható, de a teljességtől még távol levő obi-ugor lexikológiai irodalom. Steinitz és munkatársai óriási és igen hasznos munkára vállalkoztak, mikor a DEWOS-ban összegezték az addigi szójegyzékek és szótárak (Reguly, Hunfalvy, Ahlqvist, Patkanov, Pápay, Paasonen, Karjalainen, Steinitz stb.) anyagát. Tekintélyes terjedelme ellenére még ez sem lehet teljes, hiszen ma is vannak jócskán kiadatlan Pápay-szövegek, amelyek sókincse nincs még szójegyzék-szerűen feldolgozva. Lehetnek egyéb régi és új források. Orosz oklevelekben már a 16. század utolsó évtizedeitől kezdve hivatalos iratok százaiban fordulhatnak és fordulnak elő obi-ugor személy- és helynevek szórványemlékként. Ugyanígy a nagyjából fősiskolai hallgatóktól századunkban gyűjtött anyag egy része sem került kiadásra. Ezért mind régi, mind legújabb — eddig szótározatlan, vagy csak más nyelvjárából ismert adatokkal — bővíthetnek még ismereteink.

Az itt ismertető munká három múlt századi osztják-orosz, orosz-osztják és egy osztják — jurák-orosz szótár anyagát ötvözi egybe. Szerintem helyesen — szamojedológusra bízva Popov nyenyec anyagát. A három mű szerzői: P. Popov missziós szerzetes, I. Roszljakov (négy évet töltött Obdorszkban), V. Bartenyev pedig az obdorszki meteorológiai állomás vezetője volt. A nyelvtan és két mese orosz fordítását az obdorszki misszionárius iskola vezetője írta le, de nevét a szótár összeállítójának nem sikerült kiderítenie.

A római számokkal jelölt bevezetés (I—XI) tartalmazza a források jegyzékét, valamint a szótárra szerkesztés módszerének leírását, az átírási rendszert és a rövidítéseket. A könyv további része (1—210) a szójegyzék, amely 1706 — nagyon eltérő terjedelmű — szócikkben dolgozza fel az anyagot, mindig utalva az eddig ismert DEWOS-beli vagy egyéb északi adatokra.

Bevezetésében (IV—V) a szerző szerényen azzal indokolja a szótár közzétételét, hogy található a szójegyzékben eddig föl nem jegyzett szótári adatok (főleg nyenyec és orosz eredetű szavak), valamint az eddigi főljegyzésekben elő nem fordul számos képzett és összetett szó. Próbaként megvizsgáltam az anyagnak mintegy harmadát (a magánhangzóval, *p*-vel és *v*-vel kezdődő szavakat) abból a szempontból, mennyi az eddigi forrásokból hiányzó vagy eddig csak a déli osztják nyelvjárákból kimutatható szó. Véleményem szerint elég tekintélyes a számuk, mintegy 12%. Ez azt jelenti, hogy ezt az arányt az egész szójegyzékre kiterjesztve eléri a 200-at az eddig ismeretlen vagy hiányosan adatolt szavak mennyisége.

Igaz, hogy legalább a felük jurák vagy orosz jövevényszó, de nem elhanyagolható az ősi, az ismeretlen és az esetleg hangutánzóknak minősíthetők aránya sem. Többnek van vogul megfelelője, tehát eredhetnek a közös obi-ugor korból, vagy pedig eddig fel nem tárt (vogul > osztják vagy osztják > vogul) átvételek.

A szójegyzék az igen értékes szegedi urál-altaji sorozat 16. számaként jelent meg. Bár az előállítás módja sokszorosítás, — mint sok más, főleg külföldi kiadványnak —, a betűk nagysága megfelelő, jól olvasható, a hibák száma a terjedelemhez mérten elenyé-

szőben kicsi. Noha nem nyelvészek jegyezték fel az anyagot, de az obi-ugor nyelvek egyik legjobb ismerője rendezte sajtó alá a művet. Az elkövetkezendő obi-ugor szótári és etimológiai kutatásokban e szójegyzék adatait már nem lehet figyelmen kívül hagyni.

KÁLMÁN BÉLA

Pertti Virtaranta: Karjalaisia kulttuurikuvia

Ihmisiä ja elämäntapojensa rajantakaisessa Karjalassa Weilin + Göös, Espoo 1981. 272 l.

Ismét egy könyvvel gazdagodott az a kép, amit a finn olvasók közvetlen keleti szomszédságukról megtudhatnak: Pertti Virtaranta könyvével, aki Karjalában először 1943–44 között finn katonaként járt, s feletesei jóvoltából már akkor készíthetett feljegyzéseket. Ezeket aztán a háború után Svédországba és Finnországba szakadt karjalaiakkal folytatott beszélgetésekkel egészítette ki, így igyekezett megmenteni egy-egy átalakult vagy eltűnt karjalai település nyelvét.

A Finn Köztársaság és a Szovjetunió közötti tudományos és műszaki együttműködési szerződés tette azután lehetővé, hogy Pertti Virtaranta és felesége 1957 és 1977 között hét alkalommal összesen hetedfél hónapnyi időt töltsön el Szovjet-Karjala területén. Pertti Virtaranta megragadott minden alkalmat, így a Finn–Szovjet Társaság rendezte utazásokat is, hogy eljuthasson Karjalába. Minden egyes útján elengedhetetlenül vele volt a magnetofon, a fényképezőgép (ezt többnyire felesége, Helmi Virtaranta kezelte, aki közismerten kitűnő arckép- és tájfelvételeket készít). Pertti Virtaranta az adatgyűjtés közben szorgalmasan jegyzetelt. Eddig kiadott kötetében egy-egy falu lehetőleg minél teljesebb leírását adja, adatközlőket szólaltat meg a karjalaiak egykori és mai életéről. E könyvek sikerkönyvek lettek Finnországban s egyúttal módszertani útmutatóul szolgálnak: így kell, így lehet emberi közelségbe hozni a nyelvkutatást, s a finn nemzeti tudatba beoltani a karjalai testvérnép hagyományait, gondolkodásmódját, nyelvi fordulatait, kultúráját.

Az előttünk levő könyv nem nyelvjárási adatmentés végett született. Mint a kötet alcíme is mutatja, elsősorban emberekről és életsorsokról szól. Karjalai emberekről és karjalai életsorsokról. Az a finn katona, aki 1944-ben még a Szovjetunióban maradt karjalaiakkal szemben állott, ma a karjalai közélet kitűnő ismerője, aki nemcsak egy-egy szovjet-karjalai intézményt tud emberközelségbe hozni a nyelvünkkel, hanem átfogó képet ad e terület kultúrájának hagyományairól, jelenéről, s szenttelenül megvillantja előttünk a jövő várható távlatait is.

Könyvét P. Virtaranta Szovjet-Karjala területének és lakosainak bemutatásával (13–14) kezdi. 1897-ben, a cári Oroszországban 42,3% karjalai és 53,0% orosz mellett e területen 3,4% vepsze nemzetiségű lakos volt. 1979-ben 11,1% karjalai, 2,7% finn, 71,3% orosz, 8,1% fehérorosz, 0,8% vepsze, 3,3% ukrán és 2,7% más nemzetiség volt e területen. Lélekszám szerint ez 1897-ben 78 900, 1979-ben 81 700 karjalait jelent (tehát kb. annyi embert, amennyi a ma még magyarul beszélő moldvai csángók száma). Lássuk azonban, milyen anyanyelvi továbbképzési lehetősége van Szovjet-Karjalában e kb. 80 000 karjalai léleknek, akiknek a csángókhöz hasonlóan kb. 50%-a él földművelésből. A karjalaiak szellemi központja ma Petroskoi (oroszul Petrozavodszk), ahol 1717-ben kb. 3 000 ember lakott, 1900 körül kb. 5 000, jelenleg közel 250 000 lélek.

Petroskoi közelében van Kizsi szabadtéri múzeuma, ahová a karjalaiak anyagi kultúrája iránt érdeklődőknek érdemes elmennie, hiszen már az 1300-as évekből van itt épület. Több templom, kápolna található e szabadtéri múzeumban, s 1876-ból egy nagycsalád teljes lakóépülete is. (Bizony jó lenne, ha a moldvai csángó ácsmesterek kultúrájáról is összeállítanának egy ilyen szabadtéri múzeumot.) Kizsi neve a karjalai nyelv játék, tánc jelentésű *kizsa* szavával hozható etimológiailag kapcsolatba. A sziget korábban kedvelt, étellel teli karjalai mulatóhely volt.

Az anyagi kultúra bemutatásánál jóval nagyobb teret kap azonban Pertti Virtaranta könyvében a mai karjalai szellemi élet, s ennek képviselői. A szerző emberközelségbe hozza az Akadémia 1945 októberében alapított Karjalai fiókintézetének munkatársait. Szól a lapp nyelvi kutatásokról (Georgi Martinovics Kert és Pekka Zaikov tevékenységéről), s különös melegséggel beszél a nemrég elhunyt, önfeláldozó karjalai kutató Grigorij Nyikolajevics Makarov önmagát nem kímélő nyelvi mentőmunkájáról.

Egy-egy tudományos kutatóút bemutatása során Virtaranta kitér az emberi sors bemutatására is, s arra, hogy mit is jelentett az itteni finnségi népeknek a háború. Makarov családjáról így ír: „Grigori Makarov édesanyja, Anna Andrejevna Jermolajeva (82 éves korában halt meg 1965-ben), Kuttinen falujából való volt. — Miikulanak (Makarov édesapjának) és Annának 7 gyermeke volt, a legidősebb Stephan, ezután Aleksei, Anni, Mihail, Palaga, Grigori és Aleksandr. Grigori kivételével minden fiú és mindkét vő felesett a háborúban.” Jól érzékeltetik ezek a mondatok, hogyan szenvedték meg az egymással szembenálló finnségi népek az idegen érdekek diktálta háborút.

Egy lúd és egy aunusi nyelvkutatót is bemutat Pertti Virtaranta: A. P. Barancevet és V. D. Rjagojevet. Mindketten abból az anyanyelvi környezetből kerültek ki, amelyet kutatnak. Virtaranta lehetőleg minél részletesebben leírja falujukat, családjukat, életsorsukat. Minden érdekli, ami valamennyire is fényt deríthet e két visszaszorulóban levő nép életére, sorsára.

Az egyetlen tveri karjalai (Felső-Volga melléki) kutató a petroskoi kutatóközpontban A. V. Punzsina, de nem ő az egyetlen tveri karjalai a városban. Virtarantának sikerült egy 1888-ban született adatközlőt is felkutatnia, aki megjegyzi (akárcsak öreg moldvai csángó bácsit hallanánk): *Koissa nagolo omah rugah pagizemma* 'otthon mi továbbra is önnön nyelvünket beszéljük' (65. l.).

A vepsze nyelv kutatóit is bemutatja P. Virtaranta: Maria Ivanovna Zaiceva maga is e nemzetiséghez tartozik, s 1951-től finnugor nyelvészetet tanult a petroskoi egyetemen, Maria Mullonen eredeti anyanyelve a finn, s a háborút a vogulok és az osztjákok közé telepitve vészelté át, így legközelebbi nyelvrokonainkról is ejt néhány szót (69). A nagy vepsze szótár szerkesztése mellett itt is foglalkoznak az orosz nyelvnek a vepszére gyakorolt hatásával (az ilyen jellegű jövevényszókatások az ötvenes évektől a magyar peremvidékeken is divatban voltak, s szükségességüket a nyelvápolás és -mentés indokolja). Maria Mullonen elsőszülött leánya, Irma Mullonen anyja munkáját folytatja, illetőleg egészíti ki: a vepsze helynevek összegyűjtésével foglalkozik. Véletlen folytán, egy újsághírből értesülve került a petroskoi kutatóintézetbe a vepsze származású Nina Zaiceva, aki most Maria Zaicevával együtt az Európai Nyelvatlasz vepsze anyagát is összegyűjti. Az inkeri-finn Matti Hämäläinen és a született vepsze N. I. Bogdanov foglalkozik még vepsze nyelv kutatással.

Szól Pertti Virtaranta azokról is könyvében, akik Petroskoiban a nagy finn— orosz és orosz—finn szótáron dolgoznak, s „jotka harvoim kiitosta saavat” (ritkán kapnak köszönetet, 77. l.): Anni Flinkmant, Helmi Lehmust, Matti Kuusinent, Veera Ollikaint és Irma Salot hozza emberközelbe a könyv. Munkájukat áldozatkészen végzik. Két nép kultúrájának „rabszolgái”.

A történelem kutatóit is bemutatja Pertti Virtaranta, majd a finn irodalom legismertebb petroskoi kutatójával, Eino Karhuval foglalkozik (Suomen kirjallisuuden historia marksilaisen tutkimuksen mukaan 87—91. l.). Karhu szemléletében és nyelvében a hatalmas orosz nyelvű olvasóközönség felé közvetít, s munkásságáról a nálunk is ismert és megbecsült Kai Laitinen is elismeréssel ír. (Bizony számunkra, magyarok számára se lenne közömbös, ha megjelenne oroszul a magyar irodalom részletes története.) Igaz ugyan, hogy Karhu szemlélete eltér finn kollégái többségének szemléletétől, de így is hasznos, a finn és az orosz kultúrát egyaránt jól szolgáló munkát végez.

Olyan irodalomtörténészt is bemutat Pertti Virtaranta, aki szülőföldjétől távol szakadván, elfeledte anyanyelvét: Oleg Misin (szül. 1935-ben) inkeri finn anya fia. A háború Szibériába sodorta, majd visszatért Karjalába, de orosz iskolába járt, oroszul kezdett verseket írni, s ma már finnül is versel. Hallatlan akaraterővel ismét megtanulta ősei nyelvét (92).

Sorolhatnók tovább a neveket, életsorsokat, életműveket. E helyett azonban felvázolom, milyen további kutatásokban igazít el Pertti Virtaranta könyve. Ír a Petroskoiban folyó népköltészeti kutatásokról: a karjalai és az inkeri szellemi néprajz feltáróiról, bemutatja a Petroskoi Egyetemet (ezen belül külön tárgyalja a finn nyelv- és irodalom tanszékét, ahol finnországi anyanyelvi lektor is működik), külön is szól arról, hogy milyenek a finn szakos hallgatók elhelyezkedési lehetőségei, bemutat néhány finn nyelvű frót, költőt, ír a aunusinyelvű versről és prózáról, megemlíti az itteni orosz prózaírókat, majd áttér a népi és kalevalai ihletésű gazdag népművészet bemutatására. A honismereti múzeumok következnek, a színházi élet és a színészek (itt bizony nyelvi nehézségek ütnek fel a fejüket — nincsen elegendő finnül jól tudó színész), majd a zenei élet és az egykori és mai Karjala életében oly fontos szerepet játszó dal zárja be méltóképpen Pertti Virtaranta történetekké kikerekedő karjalai életsorsait.

A szerző tudományos igényére jellemző, hogy névmutató is van a könyv végén. A szövegben pedig a tömör, jól megfogalmazott fejlécek kitűnően eligazítanak, segítenek

abban, hogy egy-egy minket érdeklő témában azonnal fellapozhassuk a megfelelő helyet. Pertti Virtaranta nemcsak kitűnő szerkesztő, aki a kivitel gondosságára figyel, hanem életsorsai valóságos kis novellák, izgalmas, igaz olvasmányok. Mi, magyarok különösen sokat tanulhatunk e könyvből, hiszen hasonló leírások égető szükségességét érezzük Csíksban, a osángók között, a bácskai, a pozsonyi, a kárpátaljai vagy a burgenlandi vidékeken barangolva. Rendkívül hasznos lenne számunkra, ha e könyvet mielőbb magyarul is olvashatnók.

SZABÓ T. ÁDÁM

Alpo Räsänen: Kainuun murteiden ja nimistön opas

Kainuun Sanomain kirjapaino Oy, Kajaani 1982. 128 l.

Nyelvjárás, köznyelv és irodalmi nyelv (9–11), így kezdődik Alpo Räsänennek a Joensuu egyetem finn tanszéke vezetőjének könyve, mely egyaránt szól a művelt finn nagyközönségnek és az archaikus nyelvjárásáról ismert Kainuu vidéke iránt érdeklődő szakembereknek. A bevezető sorok után az első fejezetben Räsänen rátér Kainuu nyelvjárási helyzete (11–15) elemzésére, majd a kainuui nyelvjárások egymás közötti viszonyát (15–23) tárgyalja. Ezen belül szól azokról a jellegzetességekről is, amelyek e vidék nyelvét a pohjolai nyelvjárásoktól megkülönböztetik, a köznyelv és e nyelvjárás különbségeit hang-, alak-, jelentés- és mondattani példák sokasága illusztrálja. Egy-egy szóföldrajzi különbséget mértani szimbólumokkal, igen jó szemléltető térképpel is ábrázol Alpo Räsänen. E fejezetet a Kainuival foglalkozó fontosabb nyelvészeti szakirodalom könyvézete zárja.

A második rész érdekes, irodalmi értékű nyelvjárási szövegekből áll. Adatközlőit Räsänen röviden bemutatja, s mindenütt közli azt is, hol található az a hangszalag, amelyről a szövegeket lejegyezte. A történeteket az adatközlők képei, valamint a témával kapcsolatos múzeumi értékű felvételek hozzák még inkább emberközelbe. Paltamo falujában Haikki Meriläinen (1847–1939) író egykori eselédjét szövegezte meg a könyv, Ristijärvenben a századelő kainuui falusi iskolájáról beszél Anna Liisa Juntunen szül. Kurninen (1873–1965). Hyrynsalmi falujában három kőzse legjobb zenésze Alpo Räsänen adatközlője. Itt is egykori képekkel szemlélteti szövegét. Suomussalmi nyelvtől a templomi búcsúmenetek felől, s egy csodálatos hosszú tavasz élményének szemszögéből ismerhetjük meg. Kuhmo adatközlője a népi étkezés és az építészlet hagyományát adja tovább utódainak. Sotkamoban Aate Korhonen (1878–1966) iskolai élményeiről beszél (az 1890 körüli időkből). Kajaaniban az adatközlő családtörténetéről kérdező Alpo Räsänen. Vuolijokiban Katri Hatva (1887–1969) az ottani pénzszerzési lehetőségekről és a juhok nyírásáról szól. Vaala falujának adatközlőjét az ősi halászatról kérdezi ki a szerző. Puolankában pedig régi vadászatok közös élményeit eleveníti föl az adatközlő. E részt közmondások, mondókák és részben már köznevesült gúny- és ragadványnevek felsorolásával zárja Alpo Räsänen.

A harmadik nagy fejezet címe Névyanyag (75–125). Ebben a szerző előbb a nagyobb tájegységek: Kainuu és Kajaani nevének etimológiájával foglalkozik, majd a lapp eredetű helyneveket veszi sorra. Egy átmeneti lapp-karjalai névtípus következik, majd rátér a könyv a karjalai eredetű helynevek tárgyalására (83–87). A személy- és helynevek közvetlen kapcsolatát levéltári adóösszeírások megsárgult papírjai között követi nyomon, s nem egy 16. századi írás kitűnő hasonmását is közli könyvében. Így falvanként mutatja ki a foglalkozás és családnev, a család-, illetőleg megkülönböztető név és a helységnev közvetlen kapcsolatát. A természet és az ember kapcsolatát tükröző földrajzi nevek a növénytermesztés módjáról és az égetéses erdőirtásról tesznek tanúbizonyságot. Nem hiányzik azonban Kainuu helynevei közül a népi igazságszolgáltatásnak a magyar *Tolvajostető*-höz hasonló névadási módja sem. Régi térképeket is vallatóra von a szerző, s ezeket helységenként szótárszerűen ki is értékeli. A családnevek és a keresztnévek (118–125) zárják ezt az igen hasznos honismereti kötetet. Itt beszél a könyv írója arról is, hogyan alakultak ki állatnevekből (vö. magyar róka, nyúl, farkas, medve, bagoly . . .) régi finn családnevek, hogyan váltak testi tulajdonságot jelölő megkülönböztető nevek családnevekké (vö. magyar sánta, balog, vak, nagy, kövér . . .), foglalkozásnevek (vö. kovács, kántor, faragó, harangozó . . .) és törzsnevek e vidék számára jellegzetes személynévanyaggá. Külön is szól Räsänen az ortodox (görög-keleti) vallási eredetű névanyagról.

A könyvet szakirodalmi útmutató és igen alapos névmutató (126–128) zárja, ez utóbbi is nagyban segíti e kiadvány tudományos értékét és használhatóságát. Külön ki kell emelnünk az ízléses, egyszerű, barna, műbőr kötést és a képek, a papír és a nyomás kitűnő minőségét. Kajaani nyomdászai szép munkát végeztek.

SZABÓ T. ÁDÁM

Giuseppe Francescato: *Il bilingue isolato*

Studi sul bilinguismo infantile *Minerva Italica*, 1981. 336 l.

Giuseppe Francescato *Elszigetelt kétnyelvű című monográfiája* a *Biblioteca del professore di lingue* sorozat tizenkettedik köteteként jelent meg, melynek bevezetőjét, a sorozat főszerkesztője – Giovanni Freddi, a Velencei Egyetem professzora – írta.

Giuseppe Francescato, a Trieszti Egyetem professzora, sok éve a kétnyelvűség szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai kérdéseivel foglalkozik.

Új könyvében különös figyelmet szentel a gyermekkori egyéni kétnyelvűség szociálpszichológiai aspektusának, azaz olyan témához nyúl, amellyel gyakorlatilag nem foglalkozik a szakirodalom.

Az utóbbi években a bilingvizmus iránti tudományos és társadalmi érdeklődés jelentősen megnövekedett. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy jelenleg tanúi vagyunk a fokozódó „külső migráció” jelenségének, amelyeknek okai többek között gazdasági, jóléti igények, másrészt az elterjedt vegyes-házasságok elszaporodása következtében szintén bővül az „idegenek” beáramlása. Mindenesetre az egynyelvű társadalomban gyakran találkozhatunk olyan gyerekekkel és felnőttekkel, akik rosszul vagy egyáltalában nem ismerik a befogadó ország nyelvét. Gyermek, illetve felnőtt-szinten a második nyelv elsajátítási folyamatának pszicholingvisztikai jellegű vizsgálatai viszonylag gyakran szerepelnek a szakfolyóiratok hasábjain, ugyanakkor a kétnyelvű egyének szociális adaptációjára vonatkozó elemzéseket, az egynyelvű csoportokba való beilleszkedési problémák feltárását a szakirodalom kikérüli. Giuseppe Francescato *Elszigetelt kétnyelvű című monográfiája* ezt a hézagot igyekszik pótolni.

A szerző 106 kétnyelvű gyermek esetét gyűjtötte össze és elemezte nyelvészeti, pszichológiai és szociálpszichológiai szempontból. A két nyelv elsajátítása a serdülő kor előtti időszakban történt és a folyamat spontán módon zajlott le, vagyis az adott nyelvek hordozóival közvetlen érintkezés kapcsán. A nyelvek elsajátítási körülményeire, illetve a nyelvtudás szintjére vonatkozó adatokat Francescato kérdőívekből és interjúkból gyűjtötte össze. A kérdőívek – többek között – a családon belüli nyelvek használatával, a kétnyelvű individuumban által tapasztalt szóbeli vagy írásbeli nyelvi nehézségekkel, valamint az óvodai, vagy iskolai közegbe való beilleszkedéssel kapcsolatos kérdéseket tartalmaztak. A kérdőívre egyfelől maguk a kétnyelvű személyek válaszoltak gyerekkori visszaemlékezés alapján, másfelől a kétnyelvű gyermekek szülői, rokonai, ismerősei szolgáltatottak adatokat.

A 106 kétnyelvű esetben (rövid leírásuk a könyv végén található) különböző nyelveket sajátítottak el, pl. olaszt-hollandot, olaszt-franciát, hollandot-portugált. A szerző olyan személyek nyelvi életrajzát mellékeli, akik vagy kétnyelvű családban nőttek fel (pl. német-országi, görög-olasz) vagy pedig egynyelvű családjukkal együtt átköltöztek másik nyelvi területre. Rendkívül változatosak azok a körülmények, amelyek között ezek az egyének kétnyelvűvé váltak.

A 106 nyelvi életrajzot a szerző két csoportra bontja. Az egyik csoportban a személyeknek majdnem a fele kétnyelvű, vegyes családban nevelkedett, ahol a két nyelvet párhuzamosan használták a szülők a gyermekkel való kommunikáció során. A gyermekek másik csoportja akkor kezdte elsajátítani a második nyelvet, amikor az elsőt már ismerte egy bizonyos szinten. Az összes család az úgynevezett „középosztály” képviselte.

Mi a közös vonás és mi a különbség a kétnyelvűség kialakulásának olyan eseteiben, amikor a gyermek vegyes családból, illetve külföldön élő egynyelvű családból származik?

Francescato szerint akár vegyes, kétnyelvű családról, akár külföldön élő egynyelvű családról van szó, az egynyelvű közösség szempontjából mindkét eset a bevált normától eltérő jelenségnek tekinthető. Valóban az adott ország egynyelvű lakosságának számára különösen tűnhet az, hogy közöttük élő emberek más, számukra érthetetlen nyelven beszélnek, sőt gyakran még más, furcsa szokásokkal is rendelkeznek.

Az ország nyelve — vegyes család esetén — általában az apa anyanyelve. Az anya második nyelvtudási szintje széles határok között ingadozik. A szülők és a gyermek egymás közötti verbális érintkezésekor a nyelvek kiválasztásának számtalan stratégiája létezhet. Azokban a családokban, amelyeket Francescato elemez, nem használták az „egy személy — egy nyelv” nevelési elvet. Tehát a szülők a gyermekkel való verbális kommunikáció során nem őrizték meg szigorúan saját szerepüket a nyelvek használatára szempontjából.

A szerző szerint a vegyes családokban az anya tartós idegi feszültségben, egyfajta érzellemhasadással él, ugyanis egyfelől igyekszik anyanyelvét megtartani és átadni a gyermekének, másfelől meg kell tanulnia a befogadó ország nyelvét, hogy beilleszkedjen az új szociális környezetbe. Minél mélyebben belemerül a másik nép életébe és kultúrájába, annál szűkebb az anyanyelv alkalmazási területe, korlátozottabb a funkciója. Az anyának komoly erőfeszítést kell tennie ahhoz, hogy idegennyelvű szavak és kifejezések beiktatása nélkül fejesse ki magát. Ezért nem meglepő az a tény, hogy az anya otthoni körülmények között a környezeti nyelven is beszél a gyermekkel. A gyermek iskolai tanulmányai során az a szülő segít a házi feladat elkészítésében, aki a befogadó ország nyelvvel rendelkezik. A szerző szerint a gyermek szemében ez a szülő „pszichológiailag jelentősebbé válik” a másikhoz képest. A „kevésbé jelentős szülő” ezáltal háttérbe szorul az anyanyelvvel együtt. Tehát annak ellenére, hogy úgy tűnik, mintha a gyermeknek egyformán lehetősége lennének elsajátítani a két nyelvet az anya, illetve az apa szintjén, nem feltétlenül következik be a felnőttkori maradandó kétnyelvűség.

50 vegyes család közül 44 gyermeknél — akik eleinte kétnyelvűek voltak — később a környezeti nyelv erősebben dominált, sok esetben gyakorlatilag kiszorította a használatból a második nyelvet. Ha mégis az egyik kétnyelvűvé válik, akkor a gyermekei — azaz a harmadik generáció — elveszítik az egyik nyelvet, vagyis unokái egynyelvűek lesznek.

A szerző kiemel néhány okot, amely az anya nyelvi tudásszintjének csökkenéséhez, vagy pedig teljes elvesztéséhez vezethet. Elsősorban a környezet gyakorlata erős nyelvi nyomás, amellyel szemben az anya gyakran képtelen egyedül harcolni, másodsorban a család alacsony szocio-kulturális szintje, amely nem a bilingvizmushoz, hanem a diglossia-jelenségéhez vezet, aminek következtében a gyermek nem sajátítja el az anya nyelvének irodalmi stílusát és az olvasást, frást. Harmadik ok: a szülők nem tesznek erőfeszítést annak érdekében, hogy megteremtseken olyan kommunikatív helyzeteket a családban, amelyekben a gyermek nemcsak hallhatja az anyának a nyelvét, hanem el is tudja sajátítani azt.

Ezzel kapcsolatban Francescato megjegyzi, hogy az 50 eset közül csak három család szülei voltak tudatában annak, hogy a gyermek számára mennyire fontos az intenzív érintkezéssel bíró kommunikatív helyzetek létrehozása. Az egyik esetben a szülők docensek voltak, a másikban az apa — nyelvész, a harmadikban pedig az anya — pszichológus.

A kétnyelvűség kialakulása és a környezeti nyelv ismereti szintje szempontjából a külföldön tartózkodó egynyelvű családból származó gyermekek vannak a kedvezőbb helyzetben. Otthon a család a saját anyanyelvén kommunikál, a gyermek pedig a második nyelvet „direkt módon”, a környezeti nyelv hordozóival közvetlen érintkezéskor sajátítja el. A szülők nem segítenek a gyermeknek a házi feladat elkészítésében, mivel a befogadó ország nyelvét rosszul ismerik, ennek következtében nem alakul ki „a pszichológiai feszültség”, amely az egyik szülő előnyben részesítésével jár. Általában ilyen családokból származó gyermekek hosszú időre megőrzik a két nyelv aktív használatát, az ő gyermekeik pedig, vagyis a harmadik generáció, gyakran kétnyelvű családi körülmények között nőnek fel; igaz, hogy az unokák nem mindig sajátítják el a nagyszülők által beszélt nyelvet. A vegyes családokéhoz képest tehát a nagyszülők által használt nyelvnek több lehetősége van arra, hogy megmaradjon hosszabb időre.

A második nyelv tudását „ingyen” kapja-e meg a gyermek, vagy pedig ezért a tudását fizetnie kell?

Befolyásolja-e a második nyelv korai elsajátítási folyamatát a más nép szokásának, kultúrájának az ismerete, hogyan hat a gyermek pszichés fejlődésére, a személyiség kialakulására?

Francescato 85 gyermek nyelvi életrajzának elemzéséből olyan következtetésre jutott, hogy 52 esetben semmiféle pszichés zavar nem tapasztalható, jöllehet 27 gyermek vegyes családban nőtt fel, 25 személy pedig külföldön élő egynyelvű családból származott. (21 gyermek pszichés fejlődéséről nem tesz említést a szerző.) 33 kétnyelvű egyénnél gyermekkorukban pszichés zavarokat tapasztaltak és sok esetben a szülők pszichológushoz, pszichiáterhez, vagy orvoshoz fordultak segítségért. 17 esetben a pszichésen sérült gyermek kétnyelvű családból származott, 16 esetben pedig egynyelvű családból. Milyen

jellegzetes pszichés zavarok észlelhetők a kétnyelvűeknél? Kiválthatja-e ezeket közvetlenül maga a kétnyelvűség-jelensége?

A vegyes családokból származó kétnyelvű gyermekeknél az iskolai tanulmányi évek során megnyilvánulhat pszichés labilitás, affektív ingadozás. A szerző ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a kétnyelvű gyermekben nem szűnik meg a nyelv kiválasztásáért folyó küzdelem, egyfajta folytonos dilemmával kell szembenéznie: elfogadni vagy visszautasítani az anyának a nyelvét?

Mivel a vegyes családokban nem hoznak létre olyan helyzeteket, amelyekben állandóan és egyértelműen csak egy nyelvet használnak a szülők, ezért a kétnyelvű gyermekben a „két világ képei” összekeverednek, egymásra rakodnak. Ezért az ilyen kétnyelvű gyermeknél gyakran tapasztalható „kevert nyelv” használata, vagypedig az anyai nyelv visszautasítása.

Francescato szerint egészen más a helyzet a külföldön élő egynyelvű családokból származó kétnyelvű gyermekeknél. A két nyelv alkalmazási területe élesen elkülönül egymástól. Iskolában, utcán — az egyik nyelvet használják a gyerekek, otthon a szüleikkel — a másikat. A kétféle „világkép” éles elkülönítésének bizonyítékaként Francescato idézi saját gyermekeinek példáját. Hollandiában éltek, ahol a gyermekei családi körülmények között olaszul beszéltek a szülőkkel, kint az iskolában, az ismerősökkel — hollandul. Gyakorlatilag nem alakult ki olyan helyzet, amikor hollandul szóltak volna az apjukhoz. A gyermekek nem gúnyolták, nem csúfolták a szülők rossz holland nyelvtudását, valószínűleg felismerték, hogy a külföldieknek „joguk” van ahhoz, hogy ne ismerjék tökéletesen a befogadó ország nyelvét.

Francescato szerint az olyan szituáció, amelyben a két nyelv és ezeknek alkalmazási szférája élesen elkülönül, — sokkal természetesebb a vegyes családokban kialakult helyzethez képest és sokkal alkalmasabb nyelvek szempontjából a ténylegesen kiegyensúlyozott kétnyelvűség kialakulására.

Ugyanakkor az ilyen kétnyelvű egyéneknek a pszichikuma sokkal erősebben károsulhat a vegyes családból származó kétnyelvűekhez képest. A gyermekben frusztrációt válthat ki a környezeti nyelv bizonytalan, hibás használata, valamint a keletkező szegényérzés az akcentussal beszélő szülők miatt. A frusztráció válaszként emocionális bizonytalanság, zárkózottság vagy agresszió nyilvánulhat meg a gyermekben. Mégis, maga Francescato és más szakemberek — akikhez segítségért fordultak a vegyes, vagy egynyelvű családból származó gyermekek szülői — nem tartották magát a kétnyelvűség jelenségét a pszichés zavarok elsődleges okának. A családok közelebbi megismerése során ugyanis kiderült, hogy jellemző volt rájuk a diszharmonia, hogy a szülők között zűrzavar és veszekedés uralkodott.

Néhány családban a gyerekek fizikailag gyengék voltak, gyakran és hosszasan betegeskedtek. Ezért, arra a kérdésre, hogy milyen hatással van a kétnyelvűség a gyermeki személyiség kialakulására, nem lehetséges egyértelműen választ adni. Hiszen sok esetben nem lehet eldönteni, milyen ok válthatta ki például a gyermek remocionális bizonytalanságát, vagy az idegrendszer veleszületett sajátosságai határozták meg azt, vagy pedig ilyené vált a kedvezőtlen családi körülmények, a szülői nevelési attitűdök hatása következtében? Az is lehet, hogy ezt az effektust maga a kétnyelvűség okozta? A kérdés még nyitott.

Mindenesetre Francescato megjegyzi, hogy az egynyelvű családokból származó kétnyelvűek — különösen az iskolások — érzékenyen, kórosan reagálnak az egynyelvű csoport tagjainak olyan megnyilvánulásaira, amelyek a nyelvtudás szintjét és származásukat érintik.

A *spaghetti*, *macaroni*, *Mussolini* csúfnevekkel megbélyegzett gyerekek érzik, hogy a csoporttársak ellenzik a csoportéletben való részvételüket, érzik, hogy nem tekintik őket hozzájuk tartozónak, hogy alárendelt szerepet szánnak nekik. A kétnyelvűekben keletkező ellentmondások — egyfelől a vágyuk, szükségletük, hogy a csoport teljesjogú tagjává váljanak és megtalálják benne a helyüket, másfelől a csoport visszautasító reakcióinak következményeként jelentkező öndestrukciónak és csökkent-értékűség érzésük — belső konfliktust, néha neurozist idézhetnek elő. Az ilyen jellegű belső konfliktusok az individuális adottságoktól függően különbözőképpen oldódhatnak meg: egyesek bezárkóznak, elidegenednek, befelé fordulnak, mások agresszívvá vagy opportunistává válnak. Néha közelebb kerülnek a magukhoz hasonló kétnyelvű egyénekhez, vagy olyan egynyelvűekhez, akik a közösségben marginális státust foglalnak el. Az ilyen elszigetelt csoportban jól érzik magukat, hiszen mindnyájan az egynyelvű társadalomból kitesztottnak, illetve nem befogadottnak tekintik magukat csökkent értékűségük miatt.

Itt jutottunk el — véleményem szerint — a monográfia központi tételéhez: az elszigetelt kétnyelvű kérdéséhez. Hogyan értelmezi ezt a fogalmat Francescato? Miért

vezet az egyéni kétnyelvűség elszigeteltséghez, elidegenítéshez? Francescato azt írja: „A kétnyelvűség — természeténél fogva — individuális jelenség, amely a kétnyelvű egyén verbális viselkedésében realizálódik” (289) ... és „a beszélő egész személyiségét bevonja” (335). Maga az egyéni kétnyelvűség nem elszigetelt jelenség, viszont a kétnyelvű, mint egyén elszigetelt, magányos, mert az egyik nyelven beszélő társadalomtól elszakadtnak érzi magát, ugyanakkor a másik nyelven beszélő közösségbe rosszul illeszkedik be. Píen érzések kialakulására hatást gyakorol az adott társadalomban uralkodó „idegenekhez” való attitűd. A kétnyelvű egyénhez, azaz a „nem a mi körünk emberéhez” fűződő szubjektív viszonyulás kialakulása és a közvélemény formálása között szoros kétoldali dinamikus kapcsolat van: az egyik vélemény a másik hatására alakul.

Francescato szerint a gyermek sikeresen elsajátíthat két vagy több nyelvet, viszont a kétnyelvűség pozitív hatásának a kialakulását végsősoron olyan beállítódások, attitűdök és közvélemény határozza meg, amelyek az adott egynyelvű társadalomra jellemzőek.

Véleményem szerint, Giuseppe Francescato *Az elszigetelt kétnyelvű* című monográfiája egyfajta „pszichológiai esszé”. A kétnyelvű egyén szociálpszichológiai képét vázolja fel a szerző úgy, hogy elsősorban a saját érzéseire, személyes tapasztalataira támaszkodik, valamint azokra a gyér adatokra, amelyek ezzel a témával kapcsolatban találhatóak a szakirodalomban. A monográfia tudományos értéke lecsökken e kérdés tanulmányozásának gyenge módszertani megközelítése miatt. Hiszen, a „saját kétnyelvű gyermekkorra” emlékező egyénektől vagy pedig a kétnyelvű személy rokonaitól, ismerőseitől kapott információ darabos, egyoldalú, torzult a felnőttek érzéseinek, tapasztalatainak és tudatának keresztül átszűrt élmények ezek. Ennek kapcsán az anyag értelmezését általánosnak és sematikusnak, néhány tételét pedig szubjektíven elfogultnak és vitathatónak tartom. Píen tézisei például: a kétnyelvű család a „dráma” forrása, hogy a vegyes családi körülmények között nevelkedő gyermek „komplexusok áldozatai”; hogy a vegyes család nem ad lehetőséget a valódi, kiegyensúlyozott kétnyelvűség kialakulására stb.

Sok ellenpéldát idézhetnék, amely nem igazolja ezeket a feltevéseket.

Mivel ez a bonyolult kérdéskör spekulációra készíthető a gondolkodót, ezért hatványozottan van szükség mélyreható, tudományos, tényleges „gyermeki” anyagon alapuló vizsgálatokra, precíz pszichológiai és szociálpszichológiai módszerek bevonásával. A könyv gyenge pontjai ellenére azonban örülünk megjelenésének és reméljük, hogy ez a téma valóban tudományos igényű és alapos tanulmányozásra ösztönöz. Ezt az utat eddig még nem járták végig e terület kutatói.

JAROVINSZKIJ ALEKSZANDE

Михаил Гапеевич Булахов: Восточнославянские языковеды (Библиографический словарь)

I. Минск 1976. 318. l. II. Минск 1977. 348. l. III. Минск 1978. 383. l.

Napjaink szovjet nyelvészetének egyik sajátos vonása, hogy megnőtt az érdeklődés mind az általános, mind a speciális nyelvtudomány története iránt. Az általános nyelvtudomány történetével nem egy modern szovjet kiadvány foglalkozik (pl. Ф. М. Березин, *История лингвистических учений*, Moszkva 1975, Т. А. Амирова, Б. А. Ольховников, Ю. В. Рождественский, *Очерки по истории лингвистики* Moszkva 1979, *История лингвистических учений* (Древний мир) под редакцией А. В. Десницкой, С. Д. Кацнельсон Leningrád 1980, stb.). A nyelvtudomány oroszországi történetének feldolgozása szempontjából különös érdeklődésre tarthatnak számot F. М. Березин terjedelmes monográfiái, amelyekben főleg a modern nyelvészeti irányok oroszországi gyökereire mutat rá (Ф. М. Березин, *Очерки по истории языкознания в России*. Moszkva 1968, *Русское языкознание конца XIX — начала XX вв.* Moszkva 1976). De az egyes speciális nyelvtudományi területek történetének feldolgozása is folyamatban van. Példaként említjük meg a szlavisztika története 1917-ig tartó szakaszának alapos feldolgozását. (Славяноведение в дореволюционной России. Ответственный редактор С. Б. Бернштейн. Moszkva 1979, М. Г. Булахов, *Основные этапы развития славянского языкознания в России (до 1917)*. Методологические проблемы истории славистики. Moszkva 1978). Ezek a magas szakmai színvonalon megírt művek jó áttekintést nyújtanak a nyelvtudomány fejlődéséről, azonban М. Г. Булахов itt ismertetendő könyvének megjelenéséig nem volt egy olyan viszonylag rövid és áttekinthető

segédeszköz, amely alapvető információkat tartalmazott volna az oroszországi nyelvészet jelentős képviselőinek életéről és tevékenységéről. Különösen érezhető volt ez a hiány a felsőoktatásban, ahol gyakran kellett kitérni az előadásokban említett nyelvészek életére és tevékenységére. Ez pedig a mindig szorító időhiány miatt értékes percekot vett el az előadástól.

Ezt a tudományosan és a pedagógiai gyakorlatban is érezhető hiányt pótolja a minszki egyetem professzorának, az ismert szovjet tudománytörténésznek, M. G. Bula-hovnak alább ismertetendő könyve.

A szerző célja az, hogy tájékoztató, információ jellegű munkát adjon olvasói kezébe, amelyben az oroszországi, ill. szovjetunióbeli nyelvészeti eredményekkel ismerteti meg az olvasókat. E gyakorlati céltól vezetve a szerző anyagát életrajzi szótár formájában dolgozza fel. Mielőtt a szótár ismertetésére rátérnénk, tisztázni kell egy kétértelműséget, amely a mű címéből ered. Ugyanis Bula-hov szótárának címe kétféleképpen is érthető:

1. Olyan keleti szláv (orosz, ukrán, belorusz) szakemberek életrajza, akik a nyelvtudomány valamely részterületét, illetve a vele kapcsolatos diszciplínákat művelték.

2. Olyan keleti szláv (orosz, ukrán, belorusz) szakemberek életrajzi lexikonja, akik valamely keleti szláv nyelv vagy a keleti szláv nyelvek (orosz, ukrán, belorusz) tanulmányozásában vagy oktatásában tündek ki.

Csak a szótár részletes tanulmányozása vezet e kétértelműség feloldásához, Bula-hov elsősorban a keleti szláv eredetű általános nyelvészekkel, ill. a szláv filológia valamely részterületével foglalkozó szakembereknek életrajzát és munkásságát ismerteti, akik Oroszországban, ill. a Szovjetunióban működtek a 16. században élt M. Smotryckijtól kezdve napjaink keleti szláv nyelvészeivel bezárólag. Azonban a szerző nem híz meg merev földrajzi határokat. Eljárásának illusztrálására két nevet említünk meg: V. Jagic'ét és N. Trubeckojét. A neves horvát szlavista hosszú és gyümölcsöző életéből mindössze 8 évet töltött Oroszországban, de olyan hatást gyakorolt a szláv filológia ottani sorsára, hogy tevékenysége megemlézése nélkül aligha alkothatnánk helyes képet a szlavisztika oroszországi történetéről. Ellenpéldaként az ismert bécsi szlavistát, N. Trubeckojt kell megemléstünk, aki nyelvészeti felkészültségét Moszkvában szerezte az ún. moszkvai iskolához tartozó professzoroktól.

Hasonló a helyzet néhány kiváló nyelvész nemzeti hovatarozásával is. Így például J. N. Baudouin de Courtenay nemcsak az oroszországi, de a lengyel nyelvészet büszkesége is, bár alkotói élete nagy részét Oroszországban élte le.

Bula-hov eljárása lehetővé teszi, hogy minél teljesebb képet kapjunk a keleti szláv nyelvészet történetéről és külföldi kapcsolatairól, hatásáról.

Az ismertetendő mű 3 kötetében 344 nyelvész és nyelvpedagógus életét és tevékenységét ismerteti a szerző. Az I. kötetben 123 nyelvész, irodalmár, pedagógus adatait olvashatjuk, akik a 19. sz. végéig, ill. a 20. sz. elejéig fejtették ki tudományos tevékenységüket. E korszak képe meglehetősen tarka, hiszen a szerzetes Smotryckijtól kezdve olyan nevekkel találkozhatunk itt, mint A. S. Siskov, a maradi nyelvűművelő admirális, vagy V. I. Dalj', a nagy orosz nyelvjárás-kutató, aki foglalkozására nézve orvos volt. A II-III. kötet a 20. század elejétől követi nyomon a nyelvészeti kutatásokat egészen napjainkig. Azonban az időhatárok itt sem merevek, hiszen az oroszországi nyelvtudomány olyan klasszikus személyiségei, mint A. I. Sobolevskij, A. A. Šahmatov, vagy J. Baudouin de Courtenay az I. kötetbe kerültek, bár tevékenységük a XX. századra is áttért. Természetesen az e két kötetben ismertetett 170 filológus között már aligha találkozhatunk nyelvészet iránt érdeklődő orvosokkal, botanikusokkal, ami jól szemlélteti a filológia önálló tudománnyá való szerveződését. Igaz, kivétel itt is akad, mert az egyik legjelesebb ószláv nyelvemlék publikáló, akinek életrajza jóformán teljesen ismeretlen még ma is, az a S. Severjanov, aki tűzértiszt volt képzettségét tekintve. Bula-hov ábécé sorrendben csoportosítja anyagát. Teljes életrajzi képet rajzol — ha ez elérhető — a felsorolt nyelvészekről. Majd részletesen ismerteti és értékeli munkásságukat. Megadja az ismertetett művek pontos bibliográfiai adatait és kritikai szempontból ismerteti a fontosabb megállapításokat. Végül részletes bibliográfiát ad a tárgyalta szerzőre vonatkozólag.

Mindez igen nagy előkészítő munkát és alapos felkészültséget igényel, viszont ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeképpen sikerül pontos és részletes, kritikailag méltatott képet kapni egy-egy keleti szláv filológus életéről és tudományos tevékenységéről.

Úgy gondoljuk, hasznos lesz megemléteni néhány olyan nyelvész nevét, akit a magyar olvasó ismer, de talán mégsem ismer teljesen. Az olyan nagy iskola-alapító tudós egyéniségek mellett, mint F. F. Fortunatov, A. I. Potebn'a, vagy J. N. Baudouin de Courtenay, olyan kitűnő nyelvészek portréival találkozhatunk, mint Je. D. Polivanov, vagy a méltatlanul elfeledett N. I. Kruševskij, vagy a kitűnő fonetikus A. I. Tomson és a

hazánkban csak a ruszisták és orientalisták által ismert F. H. Korš, akinek mondattani nézetei ma is érdeklődésre tartanak számot.

Igaz, az ismertetendő mű célja a keleti szláv általános nyelvészek és szlavisták bemutatása, mégis más szakterületek kutatóinak nevével is gyakran találkozunk: elég itt a kitűnő oszétológus Vs. F. Miller, az iskolát teremtő klasszika-filológus M. M. Pokrovskij és a sinológusként is kiváló fent is említett Polivanov nevét megemlítenünk.

Az egyes nyelvészek méltatásának pozitívuma, hogy széleskörű tudományos képet kaphatunk róluk. Ez annak köszönhető, hogy a szerző nemcsak az egyes kutatóknak a nyelvészeti tevékenységét veszi figyelembe, hanem kitér más területeken elért eredményekre is. Így megtudhatjuk, hogy az iranista és folklór kutató V. F. Miller a finn és orosz éposz kölcsönhatását is vizsgálta. Az iranista F. Je. Korš az orosz népi, ill. a szláv verselés tanulmányozása terén is jelentős eredményeket ért el. Hasonló információkat találhatunk A. A. Potebn'áról, aki az utóbbi időben nemcsak nyelvészeti, hanem irodalomelméleti és néprajzi tevékenységéért is egyre inkább a kutatás központjába kerül.

Bulahov szótárában az orosz-szovjet finnugrisztika néhány művelőjéről is tájékozódhatunk. D. V. Bubrih mellett, aki a szovjet finnugor kutatások megalapítója volt, a szakma olyan hazánkban kevésbé ismert művelőjéről olvashatunk, mint F. A. Jakubinkaja — Lemberg, a leningrádi egyetem professzora, aki az észt és finn nyelv tanulmányozása terén tűnt ki. Ebből a szempontból figyelmet érdemel A. I. Popov, az ismert leningrádi polihisztor (matematikus, etnográfus és történész) munkássága is, aki a balti-finn szótörténet jelentős művelője volt, akinek egyes megállapításai gyakran váltak tudományos viták forrásává. Hasonló a helyzet az eddig főleg szlavistaként számon tartott A. L. Pogodin esetében is, aki 320 északorosz nyelvjárású lexeméről mutatta ki a finn eredetet, meghatározva átvételük helyét és idejét. De utal Bulahov a híres bécsi fonológusnak, N. Trubeckojnak a mordvin fonológiai rendszerrel foglalkozó munkásságára is.

Érdekes, hogy a felsorolt finnugor nyelvekkel foglalkozó keleti szláv nyelvészek az indoeurópai, ill. szláv nyelvészettől jutottak el a finnugor nyelvészethez. Ez mutatis mutandis Trubeckojra is érvényes, akit fonológiai érdeklődése irányított az indoeurópai nyelvcsaládon kívüli nyelvek tanulmányozására.

Itt említjük meg, hogy az ismertetendő műben olyan nyelvészekről is olvashatunk, akiket a magyarországi nyelvtudomány is számon tart. LutsKay Mihályra és Csöpey Lászlóra gondolunk itt. LutsKay Grammatica — Slavo-Ruthena (Buda 1830) nyelvtana az első nyomtatott keleti szláv dialektológiai mű. Csöpey nemcsak orosz — magyar szótárt adott ki Budapesten, hanem az ukrán — magyar kapcsolatok úttörő kutatója is volt.

A tudománytörténeti összefoglalásokkal kapcsolatban kettős igény jelentkezik. Az első esetben szintézist és további kutatások bizonyos programját várjuk a szerzőktől. A másodikban az ismeretterjesztést kérjük számon. Bulahov könyve elsősorban ismeretterjesztő, ismeretközli mű, amelynek alapján meghatározott kép bontakozik ki előttünk a keleti szláv nyelvészet történetéről, módszereiről és probléméiről. Azonban szótárszerű jellegénél fogva mégis elsősorban ismeretterjesztő munka e fogalom jó értelmében. Bulahov könyve lelkiismeretes, jól áttekinthető, gazdag anyagot, jó bibliográfiát tartalmaz, valóban hézagpótló mű, amelyet mind a kutatómunkában, mind a felsőoktatásban kitűnően lehet használni nemcsak a szlavisztikának, de más diszciplínák szakembereinek, ill. jövőendő szakembereinek is. Nem kevésbé hasznos a nyelvészet iránt érdeklődő hallgatóknak, akik egy-egy nyelvész tevékenységéről szinte teljes képet nyerhetnek az egyes szócikkek alapján.

A magyar olvasó néhány esetben kiegészítheti, főleg bibliográfiai adattal Bulahov könyvét.

A. A. Šahmatovról írva a szerző megemlíti azt a nemzetközi mértékben is jelentős tudományszervezői tevékenységet, amelyet levelezése révén folytatott e kiváló tudós. Kevésbé ismert, hogy Šahmatovval élénk levelezésben volt a tudományos magyar szlavisztika megteremtője Asbóth Oszkár is, akit igen jó kapcsolatok fűztek Šahmatovhoz.

Ami a bibliográfiát illeti megjegyezzük, hogy az ismert leningrádi ruszista M. A. Sokolova néhány dolgozata Magyarországon is megjelent (Церковнославянизмы и русский литературный язык. Dissertationes Slavicae IV. Szeged 1966. 3 — 7. К истории разработки русского языка в советский период и перспективы дальнейшей работы. Dissertationes Slavicae V. Szeged 1967. 3 — 8).

Hasonlóképpen kiegészíthetjük az A. Potebn'ara vonatkozó szovjet szakirodalmat N. A. Meščerskij leningrádi professzor publikációjának adataival: Н. А. Мещерский, Александр Афанасьевич Потебня. Dissertationes Slavicae IX — X. Szeged 1975. 85 — 114.

Csöpey László életrajzi adatait pótolhatjuk születési és halála évének és helyének pontos közlésével a Magyar Életrajzi Lexikon alapján (Ramocsháza, 1856. okt. 1. — Budapest, 1934. jún. 23.). Bulahov bibliográfiájából hiányzik Csöpeynek a kárpátukrán

dialektusok magyar elemeiről írt alapvető dolgozatának címe is (Magyar szók a rutén nyelvben. NyK 16. 270–294).

Bulahov itt ismertetett művét örömmel ajánljuk a magyar szakembereknek, akik hasznos és gazdag tájékoztatásra találnak ebben a jól elgondolt, értékes és magas színvonalon megvalósított tudománytörténeti szótárban.

H. TÓTH IMRE

Hermann Amborn—Gunter Minker—Hans-Jürgen Sasse: Das Dullay. Materialien zu einer ostkuschtischen Sprachgruppe

Band 6, Kölner Beiträge zur Afrikanistik. Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1980. 285 l. + 9 ábra

Interdiszciplináris együttműködés eredménye ez a könyv. Az eddig legkevésbé ismert alcsoportja a keletkusitának, a valamivel több mint 30 000 ember beszélte dulláj (dullay) nyelvjárás csoport (eddig a „werizoid” elnevezés volt használatos) nyeri el végre méltó helyét az irodalomban. A H. Amborn és G. Minker által 1973–75-ben dél-Etiópiában összegyűjtött anyagot az alfabetikus sorrend önkényességei miatt csak harmadik szerzőnek feltüntetett H. J. Sasse dolgozta fel nyelvészetiileg, így a kötet legnagyobb része elsősorban az ő munkája.

Az első fejezet történelmi és etnográfiai bevezetéssel szolgál (13–54). Az eddigi (gyér) kutatások összefoglalása, a belső nyelvjárási felosztás és a dulláj helyzete a keletkusitán belül képezi a második fejezetet (55–65).

A harmadik, legfontosabb fejezet (66–125) nyújt általános összehasonlító leírást a dulláj dialektusokról. Nehéz világos határokat vonni közöttük. Három nagyobb egységnek szentelnek a szerzők különösebb figyelmet: a maguk-gyűjtötte harszo-dobásze (harso-dobase) kontinuum, a szintén saját gollango anyag időnként P. Blacktól származó gawwada adatokkal kiegészítve, végül csak az E. Haberland által közölt korlátolt mennyiségű anyag alapján, camaj (tsamay). Szövegszemelvények sorközi morfématikus fordítással: négy dobásze és egy gollango szöveg, teszük ki a negyedik fejezetet (126–145). Az ötödik fejezet (146–282) szöszedeket tartalmaz: harszo/dobásze-német, gollango-német és német-dulláj (a rendelkezésre álló adatok összegezésével).

E rövid áttekintés keretén belül csak a nyelvi anyagról teszük néhány megjegyzést. Nem térek ki a csak kusita specialisták számára érdekes részletek bemutatására. Néhány jelenség, például a fókuszrendszer, ismertetése viszont hasznos lehet a magyar nyelvész-olvasónak is.

Lexikális szempontok arra a következtetésre juttatják a szerzőket, hogy a dulláj kivülesik a már elfogadott Magasföldi és Alacsonyvidéki Keleti Kusita kettős felosztásán (63–65). Azonban ha egyéb kritériumokat is figyelembe veszünk, az utóbbi csoporthoz való sorolás meggyőzőnek tűnik: az igei előrag rendszer, az alanyi fókusz utáni ragozatlan ige, emellett szóló izoglosszák.

A leírásban többször esik szó eddig publikált vagy kéziratként terjesztett munkáiról. Elsietett bemutatásokat helyesbít a jelenlegi részletesebb taglalás. Az allofónika részletes ismertetése a régebbi tévedéseket érthetővé teszi. Ugyanaz a fonéma: /d'/ jelentkezhetik implozív, elöglottalizált és retroflex realizációkban (68). Érdekes módon, nemcsak a magánhangzó és egyéb mássalhangzó közötti (a paradigma más tagjainál világosan megjelölő) és asszimilálódik az előző magánhangzóhoz (azaz eltűnik és a magánhangzó meghosszabbodik), hanem d' is: /kod'+na/ → kóna 'tenni fog'. Másfajta asszimiláció révén a gégezárhang is megkettőződhet. Dallamhangsúly kizárólag a morfológia keretén belül releváns (74).

A szórend kötött SOV (78), de a névszói csoporton belül mellék- és számnevek és birtokos jelzők a főnév mögé kerülnek (79). Határozott tárgynak -n végződése lehet (pontos feltételeket nem ad a leírás), ilyen végződéssel, topik szerepében, megelőzheti az alanyt is (80).

Különösen érdekes a fókuszrendszer, de, hozzáteendő, lényegében azonos több alacsonyvidéki keletkusita nyelvvel. A jelen leírásban is találkozunk azzal a megállapítással, hogy az a semleges mondat szerkezet, amelyik igefókuszos (80). Ez indokolatlan és félrevezető. Az igtét a leírók, és ebben Sasse csak esatlakozik elődeihez, azért nyilvánítják fókuszosnak, mert a semleges szerkezetekben előrangrendszerrel van ellátva, amely

alany-fókusz esetén nem jelentkezik, pl. gollango *ato ay-yiisi* 'te eszel' (pref. áC-), de *ato yi'i* 't e eszel' (kiemelt alany). Nyilvánvaló, hogy az utóbbi esetben az alanyt azért tekintjük fókuszosnak, mert a szövegösszefüggésben kiemelt fontosságú, tehát értelmileg jelentős a fókusz fogalma. Az igét pusztán morfológiája miatt fókuszosnak minősíteni egyrészt következetlenség, másrészt az ilyen megközelítés elfelejti a kutatóval, hogy azt is meg kellene vizsgálni, hogy ezek a nyelvek ismerik-e az (értelmileg is jelentős) fókusz-fókusztalanság kettőségét az igénél, mint a magyar: (*te*) *e s z e l* ' (ez most a feladatod ...). Ezenkívül azt sem szabad elfelejteni, hogy a fókusz-jelnek nyilvánított előragok bővít-ményi fókusz esetén szintén szükségesek (lásd lentebb). Megint más kérdés az, hogy mi közik van az előragoknak eredetileg ige-fókusz kifejező morfémákhoz a diakronia szintjén. A somáli néhány közeli rokonában: *rendille*, *boni*, az ilyen előragok kimutat-hatóan ilyen eredetűek, de szinkronikusan nem ez a szerepük, kötelezővé váltak. A dulláj előragok eredete kevésbé világos, de akármi is a válasz a történeti kérdésre, jelenlegi előfordulásuk nem tölt be semmilyen önálló szerepet. Részai a főmondati ragozásnak (l. lentebb). Csak annyit mondhatunk róluk, hogy alany-fókusz esetén nem jelennek meg, de ez sem teljesen helyes ábrázolása a helyzetnek, mert nem ez az egyetlen változás az ilyen szerkezetben szereplő igénél.

E félrevezető rendszeren belül következetesen, az alany-fókusz leírása „ θ -fókusz alcím alatt található (81), mivel mind az alany, mind az ige jelöletlen. A somáliiban, alany-fókusz esetén az ige a szokásos hat különböző alakot tartalmazó paradigma helyett egy csak négytagú paradigmát használ. Oromóban viszont egy változatlan igealak, amely másutt az egyes-szám harmadik személy hímnemének szerepét tölti be, az egyedüli lehetőség minden személyű vagy számú fókuszos alany után. A dullájban is ugyanez a helyzet, azzal a kivétellel, hogy a többes számot, fakultatíve, szintén ki lehet fejezni (másutt harmadik személyű többes számként működő igealakkal). Fókuszos bővít-mény esetén, a „*k*-fókusz” használatos (82). A fókuszos elem többnyire az ige elé kerül (amely megtartja előragját) és vagy egy *-kka* rag követi, vagy az előraghoz tapad egy *k*- prefixum: *yóho-kka u-šóqi* = *yóho k+u-šóqi* 'e n g e m ütött meg' (*u*- hímnemű előrag).

Jelenleg folyó kutatások szerint úgy tűnik, hogy a somáliiban az alany-fókusz funkciója keveredett a topikéval, azaz alanyváltás (topikváltás) esetén is használatos. A dullájban ez még világosabb. A θ -fókusz elsődleges szerepe az „új alany” jelölése. Kiemelő (azaz igazi) fókusz kifejezésére a *k*-fókusz alkalmas alany esetén is (de az igét ilyenkor sem ragozzák) (82). A magyar anyanyelvű számára nem meglepő, hogy a kérdő-névmások kötelezően fókuszban jelennek meg, még egy általánosabb keletkusi jelenség.

Egy ritkább, *t*-fókuszhoz hívtat szerkezet (83) fordul elő előbb említett elemmel való kontraszt vagy előző, hasonló jellegű információjú elemhez való hozzáadás esetén (ilyenkor többnyire 'is'-sel fordítható). Formailag, vagy *-ta* utórag, vagy az igei előragot megelőző *t*-fejez ki. Ez a megkülönböztetés, fókusz és kontraszt, sem ismeretlen a magyar-ban, bár más, prozódiai eszközök fejezik ki.

Amikor egy nem-tárgyi bővít-mény *k*-fókuszban áll, fakultatíve a tárgy az ige és annak előragja közé ékelődhet (84–85), pl. dobásze: alapforma *pogolho settée-nu-kka maarakkó kúmma u-tééhi* 'főpap lány-nak-Foc. üsző fekete pref.-adott' (itt a fókuszos elem nem közvetlenül az ige előtt áll), vagy, inkorporációval, *pogolho settée-nu k+u-maarakkó kúmma tééhi* 'főpap lány-nak Foc+pref.-üsző fekete adott', mindkét szerkezet (vagy a S-O-DatFoc-V változata az elsőnek) ugyanazt jelenti; 'A főpap a l á n y n a k adott egy fekete üszőt'. Szintén megemlítendő, hogy részeshatározóval együtt előforduló tárgy fókuszálása esetén, a részeshatározói rag az ige és előragja közé is beékelődhet (fakultatíve, 84): *pogolho setté maarakkó kúmma k+u-nú-tééhi* 'főpap lány üsző fekete Foc.+pref.-Dat.-adott', azaz 'A főpap a lánynak fekete üszőt adott'. Általános nyelvészetileg ennek a szerkezetnek az az érdekessége, hogy valószínűleg egyik megnyil-vánulása annak a tendenciának, amely sok egymástól független nyelvben, különböző eljárásokhoz folyamodva, a részeshatározót formailag jelöletlen és helyzetileg a tárgyat megelőzővé teszi. Az angolban (indonézben stb.), elég a szórendet megváltoztatni, a részes-rag kiesik: *John gave the book to Mary* → *John gave Mary the book*. Szuahéliben (nahuatl-ban, bizonyos mértékig arabban) igei deriváció is közbelép, az ún. 'applikatív' forma szükséges: *niimvandika barua kwa Ali* 'irtam levél Dat. Ali' → *niimvandikia Ali barua*, ahol az ige *-ia* végződést kap (amely persze más funkciókat is elláthat), és a részes bővít-mény, *kwa* '-nak' prepozícióját feladva, a tárgy elé kerül. A fenti dobásze szerkezet az utóbbi típus analitikusabb változata, a részes bővít-mény maga jelöletlen, de az ige jelzi, hogy mi a funkciója.

Eddigiekben részeshatározóról (datívusról) beszéltem. A leírásban a *-nú* rag a „benefaktív” elnevezést kapta (89 és másutt). A datívusz és benefaktívusz közötti határ nyelvenként különbözők. Itt azonban csak egyfajta ilyen esetről értesülünk, *-nú* jelenik

meg az 'ad' ige részes bővítményével is, így, bár ez végülis izlés dolga, én szívesebben használnám itt a Dat. megjelölést.

Azt olvassuk, hogy a dullájban nincs külön lexikális melléknévi kategória (92). Névszók és vonatkozó igealakok látják el a minősítés szerepét. Azonban a leírás alapján arra gyanakodhat az olvasó, hogy a „tulajdonító” névszó valójában igazi melléknév. A tulajdonképpeni megkötés csak annyi, hogy az ilyen melléknév kizárólag állítmány szerepben jelenhet meg (ugyanaz áll a szomáli melléknévek többségére, bár nem egészen), tehát *qawhó makakkó* 'rossz ember' szerkezetileg 'ember [aki] rossz', aszindetikus vonatkozó szerkezetben, nempedig 'ember [aki] rosszság'. De még ennek a bizonyítására is több érvre lenne szükség. A szerzők maguk mutatnak rá arra, hogy a birtokos-vonatkozó kötőszó *hú* itt elfogadhatatlan. Igaz ugyan, hogy rövid vonatkozó mellékmondatoknál általában elengedhető a kötőszó, tehát nem ismeretlen az aszindetikus szerkezet, de igazi mellékmondatoknál nem tilos: dobásze *qawhó hú ókáyí* = *qawhó ókáyí* 'az ember, aki jött'. Így lehetséges végülis, hogy *makakkó* (nőnem *makatté* gollangóban és *makáčéé* harszoban és dobászéban) nemcsak, hogy igazi melléknév, hanem nincs is szükség állítmányinak minősíteni szinkronikusan. Tipológiailag zavaró, hogy helye a névszó után van, ennek történelmi magyarázata minden bizonnyal abban rejlik, hogy a szerkezet eredetileg valóban aszindetikus vonatkozó volt, de leíró szempontból ez, amennyire látom, már nem áll.

Névmási bővítmények közül a tárgy és a részes eset jelenik meg ragként az igei előrag és az ige közé beékelve. Formailag a kettő csak a harmadik személyben különbözik. Másunnan is jól ismert rendszer.

Az ige morfológiája (107sq) olyan mint a többi kusita nyelvben: a főmondatbeli és mellékmondatbeli igeik végződésben különböznek, a tagadást is az ige morfológiája fejezi ki. A mellékmondatbeli igeik nem kapnak előragot. Az igező utolsó magánhangzójának megkettőzése fejezi ki a cselekvés csak egy ízben való végrehajtását (117). Itt is találunk kettős műveltetést: *hol-* 'visszatér', *hol-as-* 'visszaad (~-juttat)', *hol-sas-* 'visszaadat'.

A kérdőnévmások helyzete a mondatban ugyanolyan, mint a funkcionálisan megfelelő névszóé (125), de kötelezően fókuszosak.

Elmondhatjuk, hogy e könyv megjelenése jelentős mértékben gazdagította a kusita nyelvek ismeretét. Ami bíráló megjegyzést felhoztam, korántsem értelemzavaró hiba kimutatása volt, hanem viszonylag jelentéktelen, elvi jellegű nézeteltérések kifejezése. Sasse sokoldalú nyelvész, kutatása sok nyelvre kiterjed (többek között az albánra is) és a dulláj anyag feldolgozásában kiváló munkát végzett.

HETZRON RÓBERT

Sándor Rot: Old English

Tankönyvkiadó, Budapest 1982. 608 c.

Подготовка филолога предполагает — наряду с изучением студентами общих теоретических курсов — прохождение специальных курсов и семинаров, цель которых — углубить теоретическую подготовку будущего специалиста в определенной области филологической науки, ввести его в проблематику современного состояния соответствующей отрасли знания, помочь ему выработать навыки самостоятельного филологического исследования. Обеспечение учебной литературой этой стороны подготовки филологов-германистов нельзя признать удовлетворяющим. Число учебных пособий для спецкурсов и спецсеминаров, в частности, по лингвистическому циклу дисциплин удручающе мало, они не всегда современны по проблематике и научным идеям, нередко являются по существу монографиями. Существенную лакуну в этой части учебной литературы заполняет рецензируемая книга. Книга сочетает фундаментальное описание строя древнеанглийского языка с материалом чисто учебного характера.

Дадим краткую характеристику указанным двум сторонам книги.

В теоретической части пособия описание древнеанглийского языка предваряется сжатым, по весьма информативным описанием особенностей индоевропейского языка-оноу, общегерманского языка. Этот сложный и по своей природе и состоянию научной разработки материал дается в доступном для студента-старшекурсника изложении, конкретен. Автор охватывает все области системы языка, включая и такую сферу, мало исследованную в силу трудностей реконструкции, как синтаксис. На уровне современных зна-

ний излагаются вслед за этим особенности древнеанглийского языка: фонология, морфология и синтаксис, словообразование, словарный состав.

Читатель составил бы правильное представление о книге, если бы из сказанного заключил, что основное достоинство теоретической части в том, что она является собой квалифицированно составленный компендиум сведений по древнеанглийскому языку и о его генетических предшественниках. Ш. Рот углубляет и обогащает рассмотрение материала, в ряде случаев заполняет соответствующие лакуны в научной литературе собственными наблюдениями и обобщениями. Новизной отличается, например, синтаксический раздел древнеанглийской части книги, где устанавливается набор элементарных предложенческих структур, в описании составляющих предложения успешно используется признак структурной обязательности/ факультативности, дается детальное описание семантики падежей и др. Интересно предложенное автором функционально ориентированное описание древнеанглийской системы аффиксов и мн. др.

Теоретическая часть читается с интересом, потому что это не собрание парадигм и правил, как нередко выглядят исторические грамматики, а увлеченно написанное описание основ строя древнеанглийского языка, дающее пищу для размышления и поисков решений. Она вводит читателя в научный концептуальный аппарат диахронических исследований, современную научную литературу предмета (для германистов других стран, в частности, будет интересно узнать о германистах-соотечественниках автора). Трудность решения стоявших перед автором задач становится очевидной, если указать еще на то, что древнеанглийский язык рассматривается в пособии как динамичная, развивающаяся, функционально дифференцированная система.

Столь же обстоятельна собственно учебная часть книги. Она содержит Хрестоматию с отрывками из произведений различных жанров, охватывающих период от 7 до 11 вв., в каждом случае с авторской вводящей статьей и примечаниями, Словарь и Упражнения (с ключами). Заключает книгу список рекомендуемой литературы.

Наши критические замечания касаются главным образом отдельных неточностей, которые легко могут быть устранены автором при переиздании книги в ВНР или за рубежом.

Ряд терминов используемых в книге, можно ожидать, окажутся неизвестными студенту и потому требуют разъяснения (например, *microisogloss*, *macroisogloss*, *monoseme*, *quanting*, *code-switching*, *protection*, *oriented/non-oriented*). Приведенное на с. 59 имя обычно передается как *Busbeque*. К стр. 61 — сегодня, после поразительной находки в Шпеере, объем готской библии составляет 188 страниц. Что означают две звездочки, сопровождающие *ǣr* (стр. 245)? Вопреки утверждению на стр. 366, британский археолог Френкс стал обладателем шкатулки, носящей сегодня его имя, не при раскопках, а приобрел ее из частной коллекции. (ср. R. W. Elliott. *Runes*. Manchester: Univ. Press, 1963. 96—97). Вряд ли можно рассматривать количественную ограниченность и непродуктивность сильных глаголов в древнеанглийском как результат исчерпания возможностей аблаута (стр. 214—215). Причина, видимо, — в другом: в фонетической множественности маркеров формы, как следствие, утрате первоначального ясного соответствия между (фонетической) формой и содержанием, в развитии лексической «привязанности» показателя. И как перспективная противоположность — агглютинативность, независимость от лексического содержания глаголов претарительного показателя у слабых глаголов.

Пособие прекрасно издано. Можно отметить лишь отдельные несовершенства: потерялась часть текста между стр. 67 и 68, опечатки на стр. 79 (*ewer* вм. *ever*), с. 241 (ряд ошибок, допущенных при наборе готских глагольных форм). Почему автор и редактор предпочли передачу готского глухого межзубного щелевого через *th* вместо *þ*? Нельзя признать удачным, особенно при описании фонологического материала, использование косых скобок в качестве показателей членения текста. /a/, /b/ и под. ассоциируются с обозначением фонем.

В заключение следует еще подчеркнуть, что пособие Ш. Рота *Old English*, современное по идейно-теоретическому содержанию и методической обработке материала, создает хорошую основу для продвинутого изучения предмета. Оно представляет интерес для лиц, ведущих исследовательскую работу по проблемам древнеанглийского языка.

Почепцов Г. Г.

Dieter Flader—Ruth Wodak-Leodolter (szerk.): *Therapeutische Kommunikation*

Ansätze zur Erforschung der Sprache im psychoanalytischen Prozeß. Scriptor Verlag, 1979. 214 l.

A nyelvről mint a pszichoterápia eszközéről szóló tanulmánykötet első szembetűnő jellegzetessége az, hogy, mint a mellékelt életrajzi adatokból kitűnik, szerzői és szerkesztői szinte kivétel nélkül a fiatal nyelvész- és pszichiáternemzedék képviselői. Ez a látszólag mellékes adat sokatmondóvá válik akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvre mint a terápia eszközére csak az utóbbi időben terelődött a figyelem. A pszichoanalízis és terápia a kezdetektől fogva alkalmazza a nyelvet a feltárás és gyógyítás folyamatában. Mint Süle Ferenc megállapítja: „A pszichoterápiás történéis lényege a terapeuta és a beteg közti bonyolult kommunikáció, mely a beteg interperszonális rendszerében rekonstruktív folyamatot hoz létre” (A pszichoterápia alapfogalmai. Első rész. Fővárosi Pszichoterápiás Központ. Budapest 1975. 8).

Az utóbbi időben a pszichiátriai gyakorlatban főleg a Carl Rogers-féle non-direktív módszer elterjedése hívta fel a nyelvre mint a terápia eszközére a figyelmet. A verbális pszichoterápiának is nevezett módszer követői annak lényegét így fogalmazzák meg: „E társas interakció és szóbeli kommunikáció célja az, hogy a kliens — bizonyos érzelmi és viselkedési nehézségekkel küzdő s ezeket megszüntetni kívánó egyén — pszichikus szférájában (élménytartalmaiban, beállítódásaiban és viselkedésmódjaiban) változásokat hozzon létre” (Reinhard Tausch, Verbális pszichoterápia. In: Pszichoterápia. Szerk. Buda Béla. Gondolat Kiadó, Budapest 1981. 197).

A nyelvészek érdeklődését a terápiás célokat szolgáló beszélgetés elsősorban mint sajátos párbeszéd-műfaj ragadta meg. 1977-ben jelent meg a terápiás célú beszélgetés nyelvészeti megközelítésének egyik alapműve (W. Labov—D. Fanshel, *Therapeutic Discourse. Psychotherapy as Conversation*. New York). Ez a mű is tükrözi az etnometodológiai iskolától kapott módszertani indíttatást, amely a 70-es években a Német Szövetségi Köztársaságban folyó szociolingvisztikai kutatásokra is rányomta bélyegét.

Az etnometodológiai iskola tagjai (az elnevezés Harold Garfinkeltől származik) fő céljuknak a mindennapi életben követett szabályok feltárását tekintették. A társadalmi cselekvés megfigyelése érdekében alkalmazta először Sacks és Schegloff a magnetonra, majd videomagnetonra vett párbeszéd elemzésének módszerét. Ezt a módszert nem a nyelvészet iránti érdeklődésből választották, hanem egyszerűen azért, mert a mindennapi beszélgetés az emberi interakció jól körülhatárolható, megfigyelhető és leírható egységnek látszott. Az általuk alkalmazott konverzációanalízis megfelelő volt a párbeszédnek kisebb egységeinek leírására, s néhány általános jellemzőjének csoportosítására is. A szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai megközelítés, mint e kötet tanulmányai is mutatják, a konverzációanalízist mint módszert arra használja, hogy bizonyos társadalmi helyzetek nyelvi jellemzőit megragadja, s egyben kísérletet tegyen arra is, hogy jó, követhető stratégiákat hámozzon ki az összegyűjtött anyagból.

A kötet tanulmányaiban a leírás tárgya a terápiás szituáció. Az egyes írások azonban alapvetően különböznek egymástól a megvizsgált szituációk jellegében is (klasszikus pszichoanalízis, családterápia, csoportterápia, Bálint-csoport), s a leírás módja sem azonos. A tanulmányok színvonala sem egyenletes.

A kötet legjobb tanulmányai közé tartozik Dieter Flader írása (*Techniken der Verstehenssteuerung im psychoanalytischen Diskurs*). A szerző a megértés folyamatát vizsgálja a pszichoanalitikus helyzetben. Abból a sajátos vonásból indul ki, hogy az orvos és a páciens beszélgetésének célja — más párbeszéd-műfajokkal ellentétben — éppen „az önreflexió megindítása” (Jürgen Habermas, *Erkenntnis und Interesse*² Suhrkamp 1973. 306). Az elemzésre bízalmazott beszélgetésrészlet világosan tükrözi a páciens elzárkózását. Ennek az elzárkózásnak okát próbálja feltárni az analitikus. Következésképpen kitér az elől, hogy a páciens megnyilvánulásait a mindennapi helyzetekben szokásos illokúciós aktusokként értelmezze. A páciens többé-kevésbé követi az analízis alapszabályát a beszélgetésben, tehát megpróbálja vágyait, érzelmeit az analitikus elé tárni, így azt a kényelmetlen, feszengő érzést is, amelyet a szokatlan helyzet kelt benne, ugyanakkor igyekszik a beszélgetést a mindennapi dialógusokhoz hasonlóan alakítani. „*Kényelmetlen nekem itt*” — mondja. Az analitikus viszontkérdése: „*Mi vagy miért?* Ennek kétértelműsége nyilvánvaló. Felfogható úgy, hogy az analitikus akceptálja a páciens kérését a helyzet megváltoztatására, csak további információkat kér a teljesítés módjára vonatkozólag. A másik értelmezési lehetőség az, hogy az analitikus a páciens pillanatnyi érzelmi állapotát, a helyzethez, s az analitikushoz való érzéseit kívánja feltárni. A beszélgetés

további menetének vizsgálata egyértelművé teszi az analitikusnak a második értelmezés szerinti szándékát. A szerző feltárja az analitikus neutrális reagálási módját, amellyel fenntartja az analitikus szituációt, s megakadályozza, hogy az — a páciens szándékának megfelelően — átalakuljon egy megszokottabb vendéglátó-vendég kapcsolattá.

Hasonló elemzést alkalmaz Senta Troemel-Ploetz egy családterápia döntő mozzanatán. A terápiában részt vevő férj és a terapeuta egy-egy megnyilatkozását magában foglaló beszéd egység döntően változtatja meg a terápia menetét. A terapeuta ezt a hatást azzal éri el, hogy átsztrukturalja a férj megjegyzését. A képmagnóra vett párbeszéd-egység mikroelemzésével sikerül a szerzőnek érzékeltenie az átsztrukturaló technika hatásmechanizmusát. A technika lényege az, hogy a terapeuta, miután a páciens egy embert, eseményt vagy helyzetet a maga szempontjából jellemez, ugyanazt az embert vagy eseményt radikálisan más szempontból világítja meg, de olyan nyelvi formában, mintha csak az előbb hallottakat fogalmazná át. Ennek a technikának a példaként felhozott esetben az az eredménye, hogy a páciens szinte akaratlanul átveszi a terapeuta álláspontját, így alapvető változás indul meg feleségéhez fűződő kapcsolatában.

A kötet nyelvészetiileg különösen érdekes tanulmánya Gerd Lange és Jutta Gutwinski írása, amely egy Bálint-csoportban folyó kommunikációt elemez (Sprechstunden-Psychotherapie des Arztes). Mint Paneth Gábor megfogalmazza, „A szorosabb értelemben vett, eredeti Bálint-csoport célja az, hogy a gyakorló körzeti vagy szakorvost képessé tegyék arra: betegének panaszait ne csupán a „felkínált” (esetleg akár organikus) betegség vonatkozásában értékelje, hanem értse meg a panaszokat mint személyes konfliktusok és problémák kifejeződését, továbbá, hogy e megértést terápiásan is ki tudja aknázni” (Magyar Pszichológiai Szemle 1981/3: 231–245).

A csoportban folyó megbeszélések célját Bálint Mihály abban látta, hogy a részt vevő orvosok érzékenységet fokozza a beteg lelki, családi problémái iránt, s ezek megoldásában segítséget adjon nekik. (Vö. Bálint Mihály, Az orvos, a betegek és a betegség. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961). A cikk szerzői a különféle beállítódásokat a résztvevők beszédének sajátos felépítésében próbálják megragadni. Az aktuális mondatcsoportok kategóriái közül a szöveg felépítése szempontjából a téma a fontosabb. A szerzők a tematikus elemek referenciáját vizsgálják két azonos hosszúságú szövegben. A két orvostól származó esetleírás abban különbözik egymástól, hogy az egyikben jóval többször fordul elő a betegre, az orvosra, a beteg családtagjaira utaló nyelvi elem témahelyzetben. A másik szövegben a betegségre utaló elemek szerepelnek gyakran témahelyzetben. A két orvos viszonya a gyógyítási folyamathoz eltérő, mint ezt a közlésegyeségek aktuális mondatcsoport szerinti elemzése is megerősíti. Az elsőt inkább jellemzi a beteg személyisége, életszférája iránti érdeklődés, a másikat a hagyományos betegséggéközpontú szemlélet. Mindkét szöveget a csoportfoglalkozások megindulásakor vették fel. Ezzel az elemzési módszerrel kimutatható lenne a csoport hatása is a résztvevő orvosok beállítódására.

Klaus Schröter tanulmánya (Einige formale Aspekte des psychoanalytischen Dialogs) a frankfurti Sigmund Freud Intézetben folyó egyik tervmunka bizonyos tapasztalatait közvetíti. A tervmunka célja a társadalmilag hátrányos helyzetű páciensekkel folytatott pszichoanalízis sajátosságainak feltárása. A pszichoanalitikusok páciensei mindig is elsősorban a módosabb és tájékozottabb középosztály tagjaiból verbuválódtak. Az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó páciensek már tájékozatlanságuk folytán is csalódást éreznek az analitikus helyzetben, ahol „csak beszélni kell”, s úgy érzik, az analitikus nem fogja „meggyógyítani” őket. Az analízis során gyakran félreértik a szándékot, így pl. az értelmezési kísérletet személyes sértésnek, szemrehányásnak fogják fel. A sajátosan aszimmetrikus helyzet zavarja őket, nem tudják, hogyan viselkedjenek, mit várnak tőlük. Az indulatáttétel feltárása azért különösen nehéz az ő esetükben, mert az orvos-beteg viszony természetes aszimmetriáját erősíti a kettejük között fennálló nyilvánvaló társadalmi különbség is.

A társadalom hátrányosabb helyzetű rétegeiből származó páciensek terápiájának nyelvi sajátosságaival foglalkozik Ruth Wodak-Leodolter tanulmánya is (Probleme der Unterschichttherapie. Aspekte einer empirischen Untersuchung therapeutischer Gruppen). A szerző Basil Bernstein egyik feltételezésének igazságát próbálja ellenőrizni. Bernstein kódelmélete alapján kétségbe vonja a pszichoterápia lehetőségét is az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó páciensek esetében. Szerinte, mivel az ilyen páciens csak a korlátozott kódot használja, nem tudja magát a terápiának megfelelő módon kifejezni, s nem tud a kidolgozott kódot alkalmazó terapeutával kapcsolatot találni. Wodak-Leodolter különféle társadalmi rétegekből származó páciensektől közöl beszéd-részleteket. Ezek alapján megállapítja, hogy Bernstein feltételezésével ellentétben az alsóbb társadalmi rétegekből származó személyek is képesek arra, hogy érzéseiket,

helyzetüket nyelvi formába öntsék, s azokat a többiek számára is érthető módon kifejezzék. Megállapítja azt is, hogy éppen ezeknek a pácienseknek az esetében az egyéves csoportmunka jelentős változást idézett elő. Nyelvi megnyilvánulásaikból is érzékelhetően növekedett önállóságuk, ehhez jelentősen hozzájárult a terapeutával kialakított jó kapcsolatuk, melyet nem adakályoztak nyelvhasználati különbségek.

Az előbbiektől abban tér el Hartwig Frankenberg tanulmánya (Gestörte Kommunikation als Reproduktion einer Beziehungsstörung in der Egetherapie), hogy a szerző a nyelvhasználat diagnosztikus jelentőségét elemzi. A terápiában részt vevő házaspár eltorzult kommunikációs szokásaiból (a feleség állandóan szemrehányásokkal árasztja el férjét, aki ezekre mentegetőzéssel, önigazolási kísérletekkel válaszol) próbálja a megromlott családi élet kóros mechanizmusait feltárni. Módszertanilag aligha helyeselhető azonban, hogy a házaspár dialógusának jellemzéséhez az anyagot egye, a terapeutával folytatott hat szem közti beszélgetésből nyeri. A beszélgetésbe a terapeuta is beleszól, állandó jelenléte abból is érezhető, hogy a házasfelek időnként hozzá fordulva harmadik személyben beszélnek egymásról. A módszertani hiba okozza, hogy a szerző az anyagból csak néhány triviális következtetést tud levonni.

Akadnak olyan írások is a kötetben, melyeket nyilvánvalóan az interdiszciplináris divatja ihletett, s a nyelvészeti megközelítés csak külsődleges jegyek megragadásában, felszínes megfigyelésekben mutatkozik meg. Ezek közé tartozik Michael Erb és Clemens Knobloch tanulmánya is (Einige Bestimmungen therapeutischer Kommunikation). Az alkoholisták utógondozásával foglalkozó csoportterápia megfigyelése felszínre hoz ugyan néhány érdekes jelenséget a visszaesés rémével s az alkohol csábításával küzdő páciensek öncsaló beszédstratégiájából, s a csoport ezt akadályozó tevékenységéből, a szerzők azonban mégsem lépnek interdiszciplináris területre.

Gisela Klann tanulmánya (Die Rolle affektiver Prozesse in der Dialogstrukturierung) néhány jó megfigyelése ellenére is a kevésbé sikerült munkák közé tartozik. Ez a módszertani tisztázatlanság következménye. A terápiás dialógus felépítéséről tett néhány általános jellegű megállapítás után a szerző merész esúztatással rátér a mindennapi dialógusok szerkezetének elemzésére, s teszi ezt Bergman Jelenetek egy házasságból című filmjének forgatókönyve alapján. Aligha kell bővebben bizonygatni, hogy Bergman párbeszédei, bármily természetesnek hatnak is, művészi sűrítés eredményei. Így aligha alkalmasak arra, hogy belőlük a mindennapi spontán dialógusokra érvényes következtetéseket vonjunk le.

Az ismertetett tanulmánykötet némelyik írásának empirikus megalapozatlansága, módszertani tisztázatlansága ellenére is érdekes olvasmány a nyelvészet és a pszichiátria, pszichológia művelői számára. Jó példa arra is, hogy igazán gyümölcsöző interdiszciplináris kutatás csak többféle szakma fogékony és sokoldalú képviselőinek csoportmunkája révén valósulhat meg.

HUSZÁR ÁGNES

Válasz Kontra Miklós bírálatára¹

Érthető, hogy Kontra Miklós az USA-ban megszerzett tudásával élve könyvem esetleges hibáira fel kívánja hívni az olvasó figyelmét. A segítő kritika mindig jó célt szolgál, s a pozitívumokat sem hallgatja el a terjedelmi korlátok ellenére.

Az amerikai angol és a brit angol közötti eltérések mennyisége nehezen számlálható elő. Könyvemnek nem is egyfajta monografikus felmérés volt a célja, hanem az angol nyelvi ismeretekkel valamelyest rendelkezők tájékoztatása — népszerű módon — az AA és BA különbségeiről. Az ismeretterjesztő jelleg és a könyv szűkös terjedelme alighanem elkerülte Kontra M. figyelmét. Nyilván ezért hiányolt ismertetése 6. és 7. pontjában néhány apró részletet, amely könyvemről hiányzik. Mellesleg: az itt említett *cock* vulgáris jelentése a BA-ban is él. — Munkám jellegéből következően egyszerűsítésekre van kárhözhatva, ám ez nem a kárleletlenség megnyilvánulása.

Egyébként a Kontra M.-től szóvá tett hiányokat, hibákat nem lehet minden esetben kifogásolni. Például:

1. (i) Nem érzem zavarónak a *father* és *not* szavak magánhangzóinak külön [a:] és <a>-val való jelölését. Az angolul tanuló magyar számára ez célszerűbb. Megjegyzem,

¹ L. Kontra M.: NyK 85: 236—240.

hogy Országh László sem jelöli azonosnak a két hangot (1972. 121), sőt az Oxford American Dictionary sem (1980. ix).

(ii) Az „j”-rel jelölt hang csúcsos zárójelben áll, s jelölési értéke a jelmagyarázatban található. Ugyanez vonatkozik az előbb említett <a> hangra is.

(iii) A *marry*, *Mary* és *merry* szavakra Windsor Lewis nem ad külön amerikai ejtémódot (1972), Kenyon és Knott (1953. 270) a *marry* szót [æ]-vel írja.

(iv) Tény, hogy a [t] és a [d] kihagyása hangsúlyos szótag utáni hangkapcsolatra érvényes: csakugyan hiba, hogy erre nem utaltam.

(v) A *status*, *semi*- és *anti*-szavak [æ]-vel, ill. [ar]-val történő ejtésére vonatkozó megjegyzésében van igazság, azonban Windsor Lewis (1972. 195, 182, 8, ix) ezeket az ejtési variánsokat „not preferred recommendation”-nek minősíti.

2. (i) Nem hiszem, hogy forrásaim feélvezettek volna a *practise*—*practice* alakokat illetően. Ha ui. mindkét írásmód használatos az AA-ban mind főnévi, mind igei szerepben, a BA-ban viszont az írásmód a szófaji megkülönböztetést is tükrözi (úgy, hogy az *s*-szes forma ige, a *c*-vel írt viszont főnév), akkor a BA-tól eltérő használat mégiscsak amerikai sajátosság (vö. Longman Dictionary of Contemporary English 1978. 854). Az OAD (1980. 523) ettől függetlenül csak a *c*-vel írott formákat említi, főnévként, ige-ként egyaránt. Tehát autentikus forrásokban sem egységes a kép.

(ii) A megszólítás után kettőspont csak hivatalos levelezésben van. Nos, könyvem példái is ezt mutatják (30. l.). Baráti levélben egységes levélkezdő formuláról nem nagyon beszélhetünk.

3. (i) Azt, hogy mit értek amerikanizmuson, munkám 49. lapján megírom.

(ii) A *restroom* megvan a könyvben (a 99. lapon).

(iii) Az *Excuse me?* — *Pardon?*, illetve *Excuse me!* — (*I'm*) *sorry!* alakokkal kapcsolatban (l. LDCE 1978. 379) nem értem, miért nem felelnek meg a tényeknek. Ha igaz az, hogy „az amerikai gyakrabban él az előbbi formával, az angol inkább az utóbbit kedveli”, akkor ez megfelel a könyvben foglaltaknak. Számos helyen szerepel a könyvben (pl. 6, 49, 89) az a megjegyzés, hogy az amerikaiak jelölt formák gyakoribbak az AA-ban, a britnek nevezettek pedig a BA-ban.

Végezetül két általános megjegyzést szeretnék tenni: (a) Természetesen ismerem a Barnhart-szótárakat és rendszeresen olvasom az American Speech és a Language c. folyóiratokat. Könyvemben azonban konkrét cikkekre nem hivatkoztam s ezért nem is szerepelnek bibliográfiámban.

(b) Kéziratomat amerikai lektor is átnézte (Myron Simon, az ELTE volt angol lektora), bár az ő neve nem szerepel a könyvön.

Úgy érzem, hogy Kontra Miklós kritikája néhol kissé lekezelő, megjegyzései élesek és könyvem egészére nem általánosíthatók, főleg, ha annak célját, jellegét is tekintetbe vesszük.*

FALKNÉ BÁNÓ KLÁRA

* F. Bánó Klára kérésére tesszük közzé ezt az írást, bár recenziókra általában nem szokás folyóiratunkban reagálni. A konkrét kérdésekben való állásfoglalást az olvasóra bízunk és úgy véljük, hogy a szerző és a bíráló további polémiaja nem a mi lapunkra tartozik. — A fel. szerk.